

Wa xk'e jtul sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja jk'umal. Tojol-ab'al

Empiezo a leer y escribir
en mi lengua. Tojolabal

tojol-ab'al • jk'umaltik

Ju'un b'a sk'umajel
Libro de lecturas

Ja jb'i'ili': _____

Ja sb'i'il ja jkomoni: _____

Ja sb'i'il ja jchonab'ili: _____

DIRECTORIO
Delfina Gómez Álvarez
Secretaría de Educación Pública

Teresa Guadalupe Reyes Sahagún
Directora General del INEA

Cecilia Orozco López
Directora académica

Créditos de la presente edición

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Rosa María González López

Adaptación para la población hablante
de la lengua tojolabal
Claudia Libni Alfaro Jiménez
David Fredy Jiménez Jiménez
Alejandro Díaz Cruz

Asesoría académica
Rosa María González López

Revisión técnica
Elisa Vivas Zúñiga

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Eliseo Brena Becerril
Hugo Fernández Alonso
Daniela Beltrán Barbachano (servicio social)

Diseño y diagramación
Norma García Manzano

Ilustración
Ricardo Pérez Rovira
Diana Patricia Ruedas Vargas (servicio social)
Banco digital INEA

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Tojolabal. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2021 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores y autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos y/o imágenes aquí reproducidos. La intención es ayudar a personas sin educación básica, y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua.* Tojolabal. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Sje'jel sb'a'al

Yajtab'il slam

Yaljel sb'a'al

5

1. Yamigo sb'aje smeranil	6
2. Ya'jel jul jk'ujoltik	7
3. Yaljel b'a sneb'jel	8
4. Ja Lu'umk'inali	9
5. Ja choj sok ja ch'o'oji	10
6. B'onuman	11
7. Skawu'il ja'	12
8. Ja yal slam ja' mi' chik' k'inal ayuki	13
9. A'tel b'a jkomon nawatl	14
10. Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik sb'a Teposteko	16
11. Ja me'ntik ch'uch'i wa'ne sk'anjel mandaranum	18
12. Jun jmojtik jel ak'ax	19
13. Jas yuj ja chiwan ja sxulub' ja k'ujlalcheji	20
14. Ja lansa sok ja koltunub'i	22
15. Jun amigo	23
16. CH'inik sts'okob'il b'a tuktukil smochb'al	24
17. Jlelkilatik sok jmojtik: stojb'esjel mi' stupjeluk	26
18. Ja ijlanub'i	28
19. Ja jas yala ja Samnaji	30
20. Sle'jel smeranil	32

21. Yal tsamal slujmal a'an	34
22. Ja chab' niwan lek ja'i	36
23. Yaljel ja tatjun Antonyo	38
24. TSamal k'umanel	40
25. Swinkile yoj na'its b'a b'ej	42
26. Kechan wa'n wayel	44
27. Skukb'al sat ja'	46
28. Jas yuj ja wa la b'ejyitik sok chab' koktiki	48
29. Aluman chante'	50
30. Ja snaje ja eskimali	52
31. Martin Luter King	55
32. Ja sts'ujmil ja k'ujlal cheji	58
33. CH'in Mandaranum	61
34. Ja <i>ministro</i> sok ja a'tijumi	64
35. Ja k'ox sok ja swinkil ja'i	67
36. Ja slo'iltajel ja kanchenek'i	70
37. Sb'a jitsan sje'jel sok ja Lawra	73
38. Ja ma'tik wa stojb'ese ab'al k'umal b'a slujmal tseltal	77
39. Ja jasun wa snak'a ja Kristina	81
40. Ja yal chan Dsyu	85

Yaljel sb'a'al

Ja Ju'un it b'a sk'umajeli, ay yi'oj jitsan lo'il sb'a tuktuki chonab' b'a Mejiko sok b'a sutanal sat k'inal, b'a ja'chuk sok ja iti' oj ana' jastal wa xya ek'uke ja sak'anilie'i sok jas xchi ja yaltsile'i. Ja jas wa xk'anxi sok ja ju'un iti' ja'ni oj b'ob' elan k'ot b'a najtil sat k'inal ja yajni xak'uman lo'il wa xna'atik sok slo'iltajel jas ek'i chikan b'a'ya ek' ja we'ni, sok ja'chuk ok tsamalaxuk wawaltsili sok oj b'ob' awalyab' tuk amoj ja jas aneb'unej ja b'a sk'umajel ja ju'uni.

Wa xlokowatikon oj ak'um tik'an ja scholjel lo'il ek'ta sok te'ye ja b'a ju'un iti' b'a ja'chuk oj awab' tuktukil jastal oj ek'uk awujil b'a oj skoltan wapensari, wawaltsili sok ja stsamalil wawaltsili, yib'anale ja lo'il iti' tsa'xi b'a ab'aj awe'na sok wa xmajlaxi lektik oj awile'.

Jujuntik ja lo'il oj ata' ja b'a ju'un iti' tojb'esxi, b'a oj chiknajuk t'usan mas sb'ej pe mini tukb'esxi ja jastal wa xyala ja yaltsil ja ma'tik sk'u'lani; k'ulxi ja iti' yuj ja wani xk'anxi mi' jel wokoluk oj awil ja sneb'jel sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja ju'uni sok ja tsome lo'il iti'.

1. Yamigo sb'aje smeranil*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a CHina

Ja najate'i ja b'a CHina ti' sb'aje tiw chab' yamigo sb'aje, ja juni wa xya ok' ja yarpa tsamal lek ja yaltsili ja'xa ja juni kechan wa smaklan.

Ja juni yajni wa xya ok'uk ma wa xtseb'ani b'a jun niwan wits, wa xyala ja juni: “Wa xkila ja wits jawi b'a jti' satik”.

Ja'xa yajni wa xya ok' ja jun ja sk'inil ja ja'i, ja ma' wa smaklani wa xyala: “¡Te'y il ja yok ja'i!”.

Pe ja ma' wa smaklan ajyi ko' chamel sok chami. Ja'xa ja yamigo sk'utsu ja yak'il ja yarpa sok mixani jun ek'ele ya ok'uk. Yuj ja jastal ek' jawi ja wa sk'utsuwe ja yak'il ja yarpae'i wa xyalawe ja' sje'ulab'il ja tsamal ajyiye ja yamigo sb'aje'i.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:
Claudia Libni Alfaro Jiménez

* Senzaki, N. y Reps, P. (Comps.). (2015). Amigos de verdad. En *101 cuentos zen*. (5ª edición). Barcelona: Galaxia Gutenberg: 129.

2. Ya'jel jul jk'ujoltik*

Yaljel b'a Kolombya

“Ja ya'jel jul jk'ujoltiki ja'ch jastal jun ya'jel ek' pilan ek'ele jastik b'a kalts'iltik”.

Wa xjul jk'ujoltik ja jnantiki ja kik'iltik ja ch'inotikto, ja tsamal ixuk je'uman ju'uni sok ja yal jmojtik b'a snajtsil sneb'jeli.

Wa xjul jk'ujoltik ja jk'intiki, ja jb'ejyeltiki, ja wats ixuk te'y ja snaj b'a chikin maka, ja yunin ja smoj alijel ja jnantatiki, ja kamigotiki sok ja smis ja ma' mojan ay snaji.

Wa xna'awe'tik ja jme'xep tat-aweltiki, ja yulatanele ja jmoj-alijeltik ja k'in b'a disyembre sok ja b'ajtan jk'el satiki.

CHa wani xna'atik spetsanil jk'ujoltik ja ma'tik wajye'ta sok ti'ni oj ajoyuke b'a kaltsiltik-a.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: David Fredy Jiménez Jiménez

* Maya, T. (Comp.). (2008). Recordar. En *Cuentos y pasatiempos*. (4ª edición). Medellín: Secretos para contar, 3.

3. Yaljel b'a sneb'jel*

CH'in yaljel b'a Inglaterra

Jun winik wajum b'ejjel b'a jun takin sat k'inal yab' jun k'umal b'a wa x-alji yab' jastal iti':

—Tulu cha oxo yal ton sok chupu b'a awex sok ja'xa ja jecheli cham k'ujol oj ajyan sok cho ts'amal oj ajyuk ja wawaltsili.

Ja winiki sk'u'an ja jas alji yab'i. Stulu jun lub'e ton sok schupu.

Yajni el ja k'ak'u, yila tsamalb'i ye'ta ja yal toni sok jel jitsan sts'akol.

Jel tsamal ajyi ja yaltsili sok cho cham sk'ujol.

TSamalb'i ja yaltsili, yuj ja stulu ja toni sok cham k'ujol yuj ja mi' stsomo jitsani.

Ja'chni wa x-ek' yujile ja jmojtik ma'tik wa'neto sneb'jel ju u'ni.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:
David Fredy Jiménez Jiménez

**Kumxan b'a waJu'un b'a niwan neb'uman
sok k'u'lan ja tuk a'teli.**

* Cunningham, W. (1994). Parábola de la educación. En *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª edición). México: Edit.E.R.: 213.

4. Ja Lu'umk'inali*

Yaljel b'a Kolombya

Jun winik sb'a chonab' Newaj, b'a sts'e'el niwan lek ja' b'a Kolombya, b'ob' k'e' b'a cha'an satk' inal.

Yajni kumxi, scholo. Yilab'i kon, man satk'inal, ja ma'tik te'y b'a lu'umi. Lajanotikb'i sok jastal jitsan lek nich k'ak'.

—Ja'chuk ja lu'um k'inali —yala—. Jun tsome jmojtik, jitsan lek yal nich k'ak'.

Jujun jujun wa la liplunitik tuktukil b'a yojol ja tuk jmotiki. Me'y chab' k'ak' junxta. Ay niwak sok ch'inik k'ak' sok tuktukil yelaw. Ay jmojtik jel jun k'ujol sok mi xyab' wa x-ek' ja ik'i, cho ayni jmojtik jel xlijpi sok wa sjipa nich k'ak' ja b'a ik'i.

Jujuntik nich k'ak', mi xlijpiye cho mi xtsikwaniye; cho ay tuk wa xya'we ajluk ja jsak'aniltiki sok mi xb'ob' ak'el-e mi' oj amuts' wasati sok ma' wa smojani wa xyi'aj yajlel.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

David Fredy

Jiménez Jiménez

* Galeano, E. (2001). El mundo. En *El libro de los abrazos*. (16ª edición). México: Siglo XXI: 1.

5. Ja choj sok ja ch'o'oji*

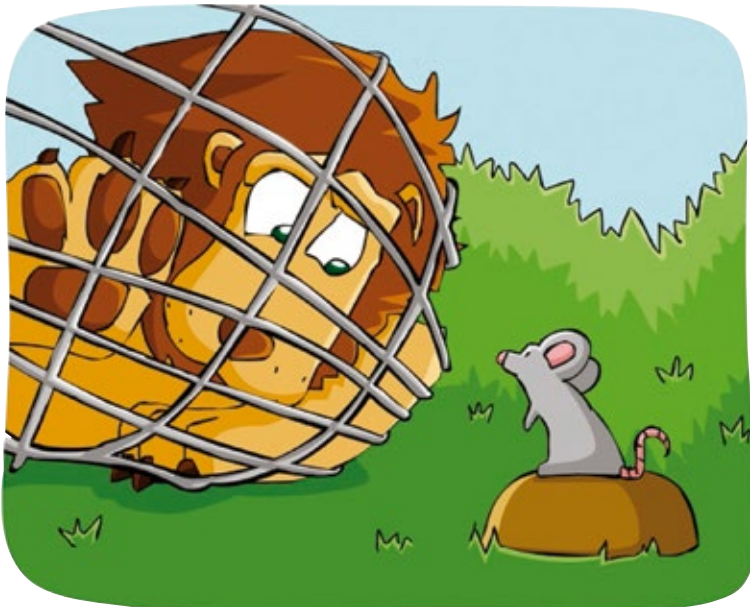
Sneb'jel sok chante' b'a Gresya

TSamal wa'n wayel ja choji waj yab'i jun yal ch'o'oj wa'n tajnel b'a spatik. Yajni yab' sb'aj ja choji juts'in syama ja ch'o'oji; yajni oxa b'uk'ju'el ja ch'o'oji yala mito sok yalyab' oj stupyi ja yajni xk'ot ja sk'ak'ujili. Ja'xa ja choji jamxi stse'ej sok ya wajuk.

Yaj ek' cha oxe k'ak'u jun tantik b'ejyum syamawe ja choji; syuch'uwe sok ak' b'a jun niwan ib'e te'. Ti' ek' tiw ja me'n yal ch'o'oji b'a yab' ja yawanel ja choji, waj ajnel ja b'a'yi sok sk'uxu ja ak'i, ja'chuk ya eluk.

—Jun k'a'u'il —yal yab'i—, atse'iyon awala mi jas oj b'ob' jkoltaya b'a oj jtup awi ja mi' amilawoni. Ja wewo oj kal awab'i a'nima ch'inukon ja yal ch'o'oji wa xna'a oj jk'antikon ts'akatal sok mi ma' la kantikon sok jel.

Mok awil ko'el ja jas oj b'ob' sk'u'luke ja ma'tik yal ch'in wa xk'umaniye smeranili. Ja yajni xk'ot ja sk'a'u'ili oj sk'u'luke.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:
Claudia Libni Alfaro Jiménez

* Esopo. El león y el ratón. En *Obras clásicas de siempre. Fábulas. Esopo* (620–564 a. C.).

6. B'onuman*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a CHina

Mas juts'in oj ata' yijlab' yuj ja oj ak'u'luki. Ja scholjel iti' jel tsamal sta'a ti' ja iti'. Wa xyala jastal jun b'onuman wa xsk'u'lan ja ya'tel b'a jun ch'in mandaranum b'a CHina. Jun k'ak'u'il sjob'oyi:

—B'a awe'ni ¿jasunkil ja jastik mas wokol sb'onjeli'?

—Ja'ni jastal ts'i', jastal kawu ma tuk jastal iti'.

Ja' yuj, cho sjob'o pilan ek'ele ja ch'in mandaranumi:

—¿Jaxa mas juts'ini?

—¡Aj! —jak stse'ej ja b'onumani—, ja' jastik ik' ason ayi ma tantik niwan chan mib'a x-ilxi leki.

Ja' yajni sk'ana oj sna' sb'ejlal ja ch'in mandaranumi, yala jastal iti':

—¿Ma'chunkil mi sna'a sb'aj lek ja tsi'i sok ja kawuji? Mi' juts'inukxta oj b'onxuk. Pe ja jas ik' ason ayi sok ja tantik niwan chani ma jastal jawi, yuj ja mi ma' b'a wa xkilatiki jel juts'in wa xb'ob' b'onxuk.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

Claudia Libni Alfaro Jiménez

* Shiru, Ch. y Calle, R. (Recop.). (2005). El pintor. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Edaf: 169-170. (Arca de sabiduría).

7. Skawu'il ja'*

Yaljel sb'a jmojtik ch'ol

Jun ek'ele' slo'iltan ki ja jme'xepi ke ja ye'nle'i tib'i ajjiye jitsan jab'il b'a sti' niwan ja', ja ya'ni wanto x-ek' ja b'a komon kulanotikoni. Ja ye'ni wa xya kulan ajji chitam sok mut; cho ja'chni wa xya'teltane ixim. Yajrib'i wa xwaj ajji ja b'a yalaji t'ilan oj b'ejuryuk b'a sti'tik ja'. Pe jun k'a'u sajto'b'i eli sok ek'b'i mojan b'a jun poso.

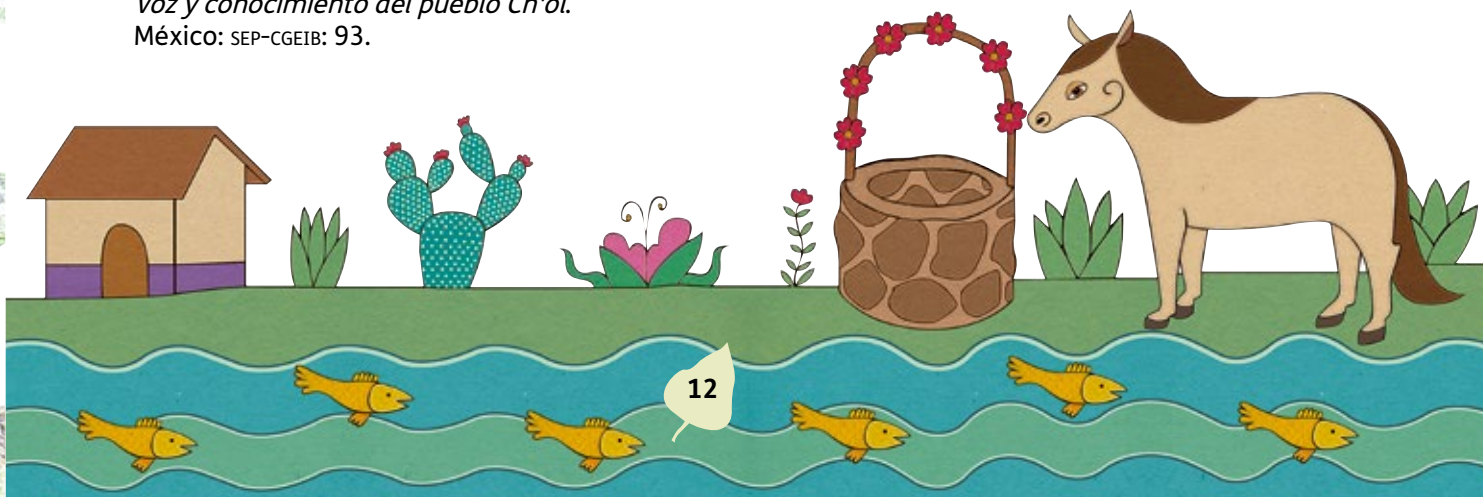
Yajni k'otum ja b'a poso jawi yila jun sakal kawu sok kan sk'el b'a' oj stoj ja kawu jawi. Wajto yile, sjipa ko sb'aj b'a yojol ja poso jaw jel cha'ani. Ja mi xna'xi'i b'a' jak ja kawu jawi' yuj ja mi' b'a kulane jmojtik mojan ja tiwi. Ja' yuj wa xyala ja jme'xepi ke ja sakal kawu jawi' ja'ni swinkil ja ja' iti'. Ja'chni wa xcho yalawe ja ma'tik ayxa sk'ujole ja b'a komon ili; ja m'atik chamye'ta'i wa xyalawe ajji ke meranib'i ja ay jun sakal kawu ja b'a poso jawi.

Ja' yuj ja ke'ntikoni mi la atnitikon ja b'a poso jaw jel tsamali, yuj ja wa x-ek' jk'ujoltikon ay swinkil sok wa la xiwtikon oj el k'en ja sakal kawu jawi.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

Kumxan b'a waJu'un b'a niwan neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.

* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Caballo de agua. En *Ch'ol. Ity'an yik'oty iñatyibal ajCholo'. Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol*. México: SEP-CGEIB: 93.

8. Ja yal slam ja' mi' chik' k'inal ayuki*

Scholjel jas mi' ek'eluk sb'a Buda

Jun ek'ele'il jun yal ch'in lam ja' jel tsamal x-ek' yuj sok ja tuk smoji, b'a yoj niwan lek ja'.

Ja ye'ni jel sk'ana oj b'ajtuk cho oj ajyuk sok ja tuk smoji. Wa x-ilji jastal jel tsamal x-ajyi sok jel xtajni.

Jun kak'u'il yuj ja yok ja' b'a yoj niwan lek ja'i i'ji och b'a sti' ja' sok jel cham sk'ujol ja yajni k'e' b'ajteli, yila jastal ja tuk smoj wa xch'ay sna'jele ja yajni wa sta'awe k'ot ja jas makub'al sok ja sti' ja'i ma wa xch'aye b'a sjikab'il ja sti' ja'i ma yuj ja yip ja ja'i wa xjipjiye b'a pilan sti' ja'.

Jomel lek s-olom kumxi sok jak yalyab' ja yamiga wa'n sxiwuktajel yal chan sok ti' yalyab'-a:

—Mi xana'a jastal aya. Wa'nato tajnel pe me' xawila ke yajni xyi'ajotik ja yok ja' b'a lu'um, oj ch'ay jna'jeltik sok mixa oj kil jb'ajtik.

Ja'xa ja yamiga ti' yala'a:

—We'n ch'ayel aya yuj ja me' xawila ke mi' oj ch'aykotik yuj jata ja'ch ek'i oj jta' jb'ajtik sok mixa oj jpil jb'ajtik yuj ja kib'analtik ke'notik... ¡JA NIWAN LEK JA'I!

Ma' sk'u'lan: Buda

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

*

Díaz, F. E. (Comp.). La olita ignorante. En *Cuentos y fabuas de Buda*. Recuperado de <https://bit.ly/3aYVDAi>.

9. A'tel b'a jkomon nawatl*

Yaljel sb'a jmojtik nawatl sb'aje K'ik'il Witsaltik

Ja swinkil ja jkomon náhuatl ja'ni wa x-ek' yi'e ja jastal wa xka'tik ek' jsak'aniltik. Ja Koltanum wa Sk'ela ja b'a Jchonab'iltiki ye'n niwan schol ja b'a yoj komoni. Ja jmojtiki wa sk'u'lane ja a'tel jastal iti': ja winike'i wa xya'teltaye ja lu'umi, wa sts'unuwe ixim, chenek', sebada, trigo sok chícharo; jujuntik ek'ele' wa xya'we yi komon a'tel ja ta ja'ch yala ja ma' ay scholi, wa xya'we ek' b'a bosina ma wa x-ek' aljuk yab'ye b'a snaje yuj ja chola winiki.

* INEA. (2005). Actividades en mi comunidad náhuatl. En *MIBI 1. Nipewa powalistle iwan tlahkuilistli ika ome notlahtolwan. Nawatl tlen Sierra Negra iwan Zongolica iwan Altepetl Tehacan iwan pinotlahtol. Amatlaixmachtil powalistli. MIBI 1. Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra de Zongolica y del Valle de Tehuacán y español. Libro de lecturas. México: INEA: 38–39.*

B'ajtan ja ma' ay scholi wa xlokwani jun tsomjel sok ja winike' ixuke'i b'a oj yalyab'ye jas k'a'u'il oj ajyuk ja a'teli' sok b'a'a: b'a yoj komon ma miyuk, ja ixuke ma'tik mi' te'yuk ja statame'i wa xcho wajye ja komon a'teli.

CHo wani xka'tikon k'inanuk ja jwawtik wa stalnan ja jkomontikoni. Ja k'in iti' ja' wa schapawe ja ma'tik ay schol b'a ermita, ja ma' wa x-i'xi yab'al ja b'a k'ini sok ja tuk smoji, chikan jas k'inil ja ma'tik wa schapawe'i ye'nleni ja ma'tik ay scholi.

Ma' sk'u'lan: Leobardo Cabrera Lira

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

Kumxan b'a waJu'un b'a niwan neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.

10. Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik sb'a Teposteko*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik nawatl b'a Tepostlan

Ja b'a schonab'il Tepostlan ajyi jun winik sok jun ixuk yi'aj sb'aje mi xyalawe sat yuntikile sok wanike sk'anawe.

Jun sakb'elil, elye ja b'a snaje'i sok wajye b'a jun sat ja'; ja winiki k'e' sle' si' b'a yoj wits ja'xa ja ixuki kan b'a jun yib' kolwits. Yajni k'e' k'ot ja winik ja b'a skajanal ja witsi, mojan b'a Teposteko, yab' ok' jun yal ch'in kerem.

Ja winiki cham yab'i sok och sle' b'a' wa xjak ja ok'eli sok yajni ek'ta b'a jujuntik ch'ayan b'ej k'ot b'a jun sti' loman k'inal b'a yila jun yal kaja b'a wa'n elel ja ok'eli.

* Instituto Nacional para la Educación de los Adultos (INEA). (1994). Leyenda del Tepozteco. En *La palabra es nuestra. Primaria para adultos*. Plan experimental, 2(1). México: INEA: 138-139.

Smojo k'ot ja yal kaja, sk'ela takal takal sjama sok ja yecheji b'a oj ya el jun yal kerem k'ik'tik sb'ak'tel jastaltik swinkil sluwar; stela sok ko' kon sok ajnel ja b'a witsi; yajni sta'a jul ja sche'umi ti' yalyab'-a:

—¡K'ela ja jas jta'uneji ak'ub'al kan k'e b'a st'i' loman k'inal! Ja'ma yuj ja mi xb'ob' kiltik sat kuntikiltiki, la ka'tik ki'uk ja yal alats iti' b'a tsamal oj ajyuk ja kaltsiltik ja b'a yoj jmeb'a'iltiki.

Ma' stukb'es: José Castillo y Piña

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

11. Ja me'ntik ch'uch'i wa'ne sk'anjel mandaranum*

Sneb'jel sok chante' b'a Gresya

Yajtike'xa ja me'ntik ch'uch'i sok ja jastal wa'n ek'el yujile'i sok mi ma' xyala jastal oj ajyuke, sjekawe jun nole jekab'anum b'a oj waj sk'an-e oj jekjuk yi'le yuj ja Sewusi jun mandaranum.

Ja'xa ja Sewusi, smaklan ja jas wa sk'anawe'i, sok sjeka yi'le jun b'alan te' ja b'a b'aye'i.

Yajni jul ja b'alan te'i jel xiwyte ja me'ntik ch'uch'i, waj snak' sb'aje. Yajni yilawe mi xniyki ja b'alan te'i elye k'eni sok yaj yilawe mi jas x-ek'i, och tajkuke sok ja smandaranume'i, wa xb'ajtiye sok wa xk'e'talane b'a sat sok mi x-axwiye yixtalajel.

Ja'chuk jel tuk ajyiye yuj ja a'jiyi'le jun b'a'an te' ja smandaranume'i, sok waj yalweyab' pilan ek'ele ja Sewusi, oj jeltesjuk yi'le ja smandaranume'i, yuj ja iti' mi xniyki.

Jom s-olom ja Sewusi sok sjeka yi'le jun schajnul ja' wa xb'its'its'i, jujun jujun ch'ak k'uxjuke yuj mi' na'ji syajale.

Yajni xtsa'atik ja ma'tik ay scholi, jel st'ilanil oj jk'eltik ja ma' mi' jel tukuki' sok mi x-elk'ani ke yuj jun jel sk'u'lan jastik pe jel tuk sk'ujol ma wa x-elk'ani.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

Alejandro Díaz Cruz

* Esopo. Las ranas pidiendo rey. En *Fábulas clásicas. Fabulas de Esopo. Mis preferidas*. Recuperado de <https://bit.ly/3kg3WMU>

12. Jun jmojtik jel ak'ax*

Yaljel sb'a jmojtik sapoteko b'a witsaltik b'a
nalan ko'el k'inal sok b'a wa x-el k'ak'u

Axa cha oxe jab'il jun jmojtik stsomo waxake keremtik sok ak'ixuk swinkile komon sb'i'il Yalina, b'a oj sk'u'luke jun cha'nel b'a wa xcha'niye chan nupe' b'a oj ek'uke ja b'a k'in wa xk'u'lxi jab'il jab'il ja b'a schonab'ile'i.

Ja b'a jawi, ja jmojtiki sts'ijb'an sk'ujol jastal oj ya sb'i'iluk ja cha'nel jawi. Wa xyalawe ja ma'tik ayxa sk'ujole'i ke jab'i ja jmojtik jawi yab'i jak sk'ujol ja sb'i'il oxe komon wa xjake ja b'a k'in jawi sok ja skomoni, ya sb'i'uluk cha'nel sb'a chane komon.

Ja'ch waji, ja'yuj ja yajni xkilatik ja cha'nel jawi, la jna'tik b'a' jak-a sok la ka jul jk'ujoltik ja stsamalil ja jtojol k'u'tiki'.

Ja'ch sk'u'lan ja jmojtik jawi ja cha'nel b'a wa slapawe ja stojol k'u'e ja schanil komoni.

Jun nupe wa sk'u'tes sb'aje jastal b'a San Jwan Jukila Bijanos, schab'il nupe ja sk'u'e'i ti' wa xjak b'a jmojtik Mije, pilan nupe wa sk'u'tes sb'aje jastal b'a Betasa sok stsa'anil nupe wa slapawe ja sk'u'il b'a komon Yalina.

Ja'ch jastal it k'u'laxi ja cha'nel sb'a chane komoni.

Ma' sk'u'lan: Apolonia Matías González

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Claudia Libni Alfaro Jiménez

* Instituto Estatal de Educación para los Adultos-Oaxaca. (IEEA). (2007). Un paisano entusiasta. En *Gemplh che yell ya' yegw chechho. Nuevos horizontes. Antología de cuentos zapotecos*. Oaxaca: IEEA: 22. (Voces de mi pueblo, s. n.).

13. Jas yuj ja chiwan ja sxulub' ja k'ujlalcheji*

Scholjel jas mi' ek'eluk sb'aje jmojtik tlapaneko

Jun ek'ele'il, ja k'ujlalcheji sta'a sb'aj sok jun ts'unul. Ja k'ujlalcheji jel tan skech yuj ja jel x-ajni ja' yuj yal yab' jastal it ja ts'unuli':

—Kamigo ts'unul, la a'jnukotik b'a oj kiltik ma'chunuk ja oj ek' kujtiki. Ma' x-ek'i ye'n oj ilxuk jastal jun ma' jel t'ilan. A'nima wan xna'a ke ja we'ni mi oj makunan ja b'a ajnel iti'. ¿Jasunk'a oj ak'u'luk ja we'n ja jastal jun nolib' wach'inili'?

—Lek, la ajnukotik —xchi waj ja tsunuli'.

Ja' yuj stuluwe yi ja ajneli', pe ja'xa ja snalan yajnel ja k'ujlalcheji sloko yok, mok'i sok yajni smak'a lu'um ja yolomi' ko' ts'apan b'a lu'um ja'xa ja sxulub'i sjama sb'aj b'a sts'e'el ts'e'el.

* Consejo Nacional para la Cultura y las Artes (Conaculta) y Dirección General de Culturas Populares e Indígenas (DGCP). (1995). Por qué el venado tiene los cuernos abiertos en ramas. En *Relatos tlapanechos. Ajngáa me'pha a*, México: Conaculta-DGCP: 59. (Lenguas de México, 13).

Ja' yuj ja ya'ni ja k'ujlalcheji, chiwan ja sxulub' jastal k'ab'te'.

Ja k'ujlalcheji sch'aya chab' jastik: ja ajneli' sok jom ja sxulub'i, yuj ja tojxta aji pe ja yajni mok' ja ek'ele'il jawi kan chiwan.

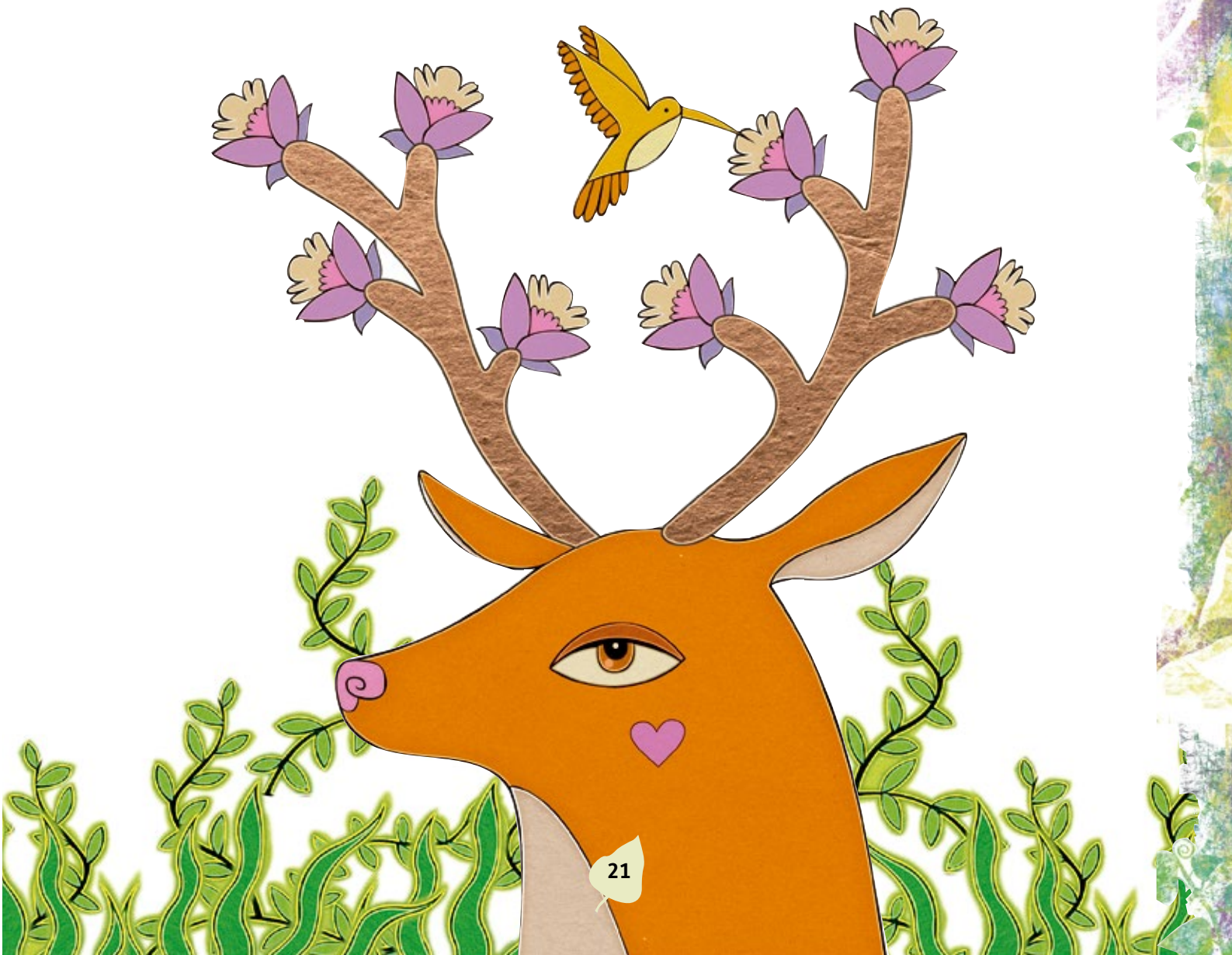
Ja' yuj mi' lekuk oj jtoy jb'ajtik yi' ja jmojtiki.

Ma' scholo: Hipólito Bruno Flores

Ma' stsomo: Abad Carrasco

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

Kumxan b'a waJu'un b'a niwan neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.

14. Ja lansa sok ja koltunub'i*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a CHina

Ja b'a CHina ja sat k'umal “spakaxil” wa x-alxi sb'ejlal jastal iti' “ja lansa sok ja koltunub'i”, yuj ja ay jun tsamal najate lo'il wa xyala sb'ejlal ja yaljel iti'.

Jun chona lansa sok koltunub' wa'n sk'apjel b'a yoj schonjel jastik sok wa stoyo ja jas wa'n schonjel jastal iti':

—¡K'elawik jastik lansa ki'oj! TSatsik lek ts'ipkinik ja sini'i. Me'y jun tak'in oj kuchwuk yuj ja yeji. ¡TSamalik lansa ja iti'!

Jujuntik jmojtik wa xk'otye tek'an b'a oj sk'el-e ja tantik lansa'. Yajni wa x-ek' juts'in, ja chonuman iti' wa xcho och stoy ja koltunub'i.

—¡Oj cho jk'eltik! ¡Janek'tik stsatsal ja koltunub'i! TSatsik tojb'el. ¡Wa xkoltani sb'a meran! ¡Mi jas oj b'ob' sjote'!

June ja ma' wa'n smaklajeli jamxi stse'e sok yal yab' ja chonumani:

—¿Jasunk'a oj ek'uk ja lek xayama walansa sok oj ats'apyi ja wakoltunub'i?

Ja chonumani kan ch'ab'an sok mi sna'a jas oj yale'.

Jastal wa xyalawe ja niwak je'umani, jel wokol oj a'tijanan sok chab' ajwalal.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

* Shiru, Ch. y Calle, R. (Recop.). (1996). La lanza y el escudo. En *101 cuentos clásicos de la China*. Madrid: Edaf: 123. (Arca de sabiduría).

15. Jun amigo*

Yaljel b'a Mejiko

Yajni ay jun kamigotik jel tsamal la ayyitik. Ja'ch jastal oj k'e'an sok oj awab' jastal wa x-ijlab'ani ja k'ak'uji.

Jun amigo ja' ma' wa la ek' sok jun tsamal juts'in. Pe jun amigo mi' kechanuk ja jawi. Ja' ma' wa xjakya sk'ujol ja najat aya'i. Ja' ma' wa sk'ana oj el lek ja jas oj ak'u'luki.

Mi' la kan atuch'il ja ay awi'oj jun awamigo. Jun amigo wa smaklan ja jas wa xawala sok wa xyab' slumaril. Pe jun awamigo mi' ojxta ek' yi' ja jas wa xawala'. Ay oj yal awab' oj ak'ul lek ja jastik wa xak'u'lani'.

Jun awamigo wa sk'anawa ani'ma' mi' lekuk ja jas wa xak'u'lani. Jun awamigo wa xyal awab' oj ak'u'l yajk'achil jastik me' x-ek' ak'ujol.

Amigo jun yaljel tsamal. ¡Jun sat k'umal jel tsamal! Kib'analtik oj b'oj ayyuk kamigotik. Yuxta t'ilan oj ajam wawaltsili b'a oj awil ma'ch wa sk'ana oj awamigo'uk.

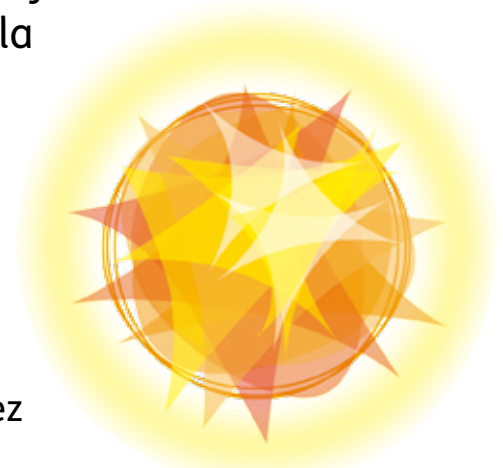
Jun awamigo ja' ma' wa la ek' sok jun tsamal juts'in, wa xjulya sk'ujol, wa smaklaya sok wa xyal awab' ja yajni wa la ek' toji, wa sje'a awi tuk jastik sok wa spila awi ja styempo. ¡Jun ma' oj b'ob' ak'u'uk yi ja jas wa xyala!

¿Ma'chunkil wa wamigo?

Ma' sk'u'lan: Leif Kristianson

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Claudia Libni

Alfaro Jiménez

* Gómez, M., González, L. V., Iñigo, L. S., Morales, E. C., Moreno, S. Y., Rodríguez, B., Cotero, B. S., Grimaldo, M., Iñigo, L., Odabachian, L. J., Salgado, M. E. y Silva, E. (1999). Un amigo. En *Español. Tercer grado lecturas*. México: SEP: 42-43.

16. CH'inik sts'okob'il b'a tuktukil smochb'al*

Slo'iltajel jas wa xyalawe jmojtik
b'a Kolombya

Ja ma' nupaneli oj smoch-e sts'okob'il ja k'anwaneli, sb'a slekilal jk'ujoltik sok stsamailil ja lajan aye'i. Takal takal oj slaj sb'aj ja swayiche'i sok ja jas lajan wa sk'anawe'i, ja sch'ayjel k'ujolal sok yab'jel sb'ejlal.

Ja tatal sok ja yuntikili oj syam-e sts'okob'il lekil yiljel sok sk'anjel sb'aje. Ja tsamalik ts'okob' iti' jel tsatsik sok jel x-alb'i sok wa xkuchwi yujile ja niwan cholal ja b'a jsak'aniltiki.

Ay ts'okob' k'u'lub'al junxta chik'el tojb'el sok ja junxta intil wa xya jk'an jb'ajtik, ja kiptiki sok ja jkolta jb'ajtiki, sok ja syajal jk'ultik b'a oj yajta jb'ajtiki.

Ja jas wa sna'awe ja ma'tik ayxa sk'ujoli wa stojb'ese ts'okob' wa sb'i'a sb'aje b'a jitsan kaje jmojtik sok wa sk'u'lan jun jalulej wa syama jitsan tyempo jastal jun sak'anil. Ja ts'okob' wa smochowotik sok ja jtat-aweltiki ay yi'oj slekil sk'u'ljel, syajal k'ujol sok wutsil; cha ja'chni jastal ts'okob' oj sta' k'ot masan b'a kijtik.

* Maya, T. (Comp.). (2008). Finos hilos para diversos nudos. En *Cuentos y pasatiempos*. (4ª edición). Medellín: Secretos para contar: 7.

Ja sts'okob'il nak'an ja lekil yiljeli sok ja k'anwaneli wa sle'a sb'aje b'a niwan lek sja'il ja jsak'aniltik sok wa xtax k'ote b'a oj tojb'uk ja lekil kiljel jb'ajtiki, ja jalub'al jawi wa xkuchwi yuj tsatsal wokol. Ay jitsan ts'okob' wa smochu ja lekil kiljel jb'ajtiki sok slekil ja kujlajel k'ujol, syajal k'ujol sok yi'jel lekil jlo'iltik.

Ay jalulab' tojb'el sok ja lekil wa xkila jb'ajtik sok tuk jmojtik b'a jun xe'n luwar ma b'a jun chonab'. Ja ts'okob' wa smochowotik sok ja ye'nle'i ay wa sta'a yip sok ja sk'ejel k'inal smochunej sb'aj sok ja syajtajel jb'ajtiki, jlekilaltik sok skoltajel jb'ajtik yuj ja lek wa xkila jb'ajtiki ja yajni ay jun jwokoltiki.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: David Fredy
Jiménez Jiménez

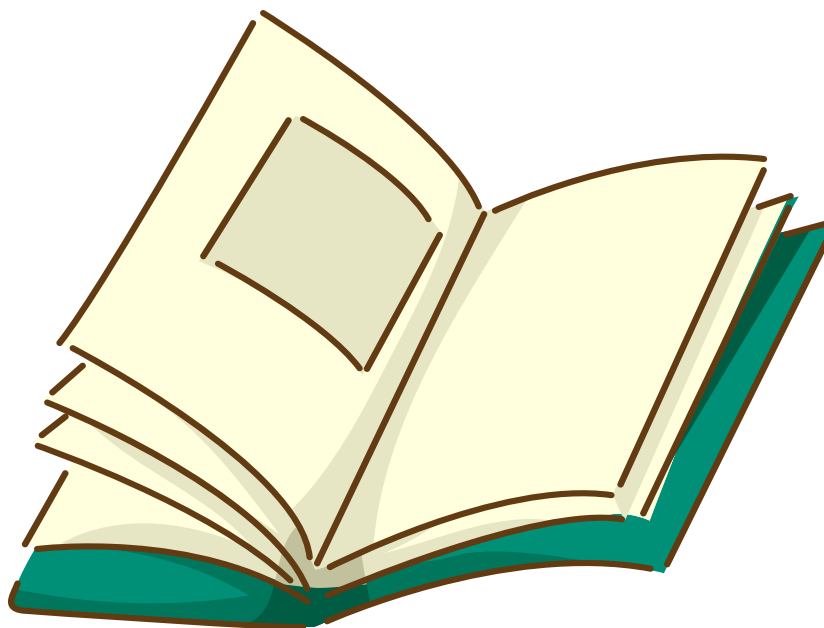
**Kumxan b'a waJu'un b'a niwan
neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.**

17. Jlelkilatik sok jmojtik: stojb'esjel mi' stupjeluk*

Yaljel sb'a jmojtik tseltal

Ja tuktukil tsome jmojtik b'a jchonab'iltik Mejiko, jastalni tsome jmojtik tseltal b'a jchonab'iltik CHyapas, ay yi'oje pilan jastal wa sk'elawe ja slekilale'i tuk yuj ja jastal wa x-alxi b'a kaxlan k'umal *sistema judisyal penal ordinaryo*. Ja iti' tojb'el b'a oj alxuk ta mulanum ma miyuk, ja ma' lokub'al ab'ali' sok oj a'xuk yi janek' oj stup ja smuli ja' chikan ja jas wa xyala ja b'a Kodigo Penal.

Jitsan tsome jmojtik, wa spensarane ke ja b'a oj jta'tik ja jlekilatik jelni t'ilan oj jlajtik ja jpensartiki. Wa xmaklaxi ja spensare schab'il k'ole ja ma' wa'n ab'al k'umali b'a ja'chuk mi' oj k'e'ke k'umal mas tsa'an: yujk'a ay june b'a jun k'ole mi' lekuk xyab' ja jastal wa'n tojb'eli' mas tsa'an oj snik ab'al k'umal sok k'exan oj kan sok ja pilan k'ole'i.

* S. A. (1999). Enfoque: El regreso de corazón, justicia y reconciliación en la tradición indígena. Sipaz, 4(3). Recuperado de <https://bit.ly/3bSDZyz>. Adaptado por María de los Ángeles Alba Olvera.

Ja'xa sok ja spensarajel wa x-el ja b'a stupjel mulali, mi' yuj ja'ita wa x-och wokol ja ma' k'e'el sok smuli' yuj ja ti'ni wa xcho ochye ch'ikan ja smoj-alijeli. Jun jmojtik ay schol wa skoltan ja jmojtiki (Ulataiwanej) sb'a schonab'il Altamirano sb'a CHyapas, wa xyala sok ja sistema judisyal mejikano jastal iti': "mi' sle'jeluk jlekilaltik ja jawi". Ja ma' wa xmilwani, wa x-i'ji yuj ja ma' ay scholi sok wa xlutji sok mi xkisjiye kan ja smoj-alijeli. Sok ja jastal iti' wa x-ochye wokol ja smoj-alijele'i: ja ma' ay smuli pe wani xcho och wokol ja smoj-alijel ja ma' milji; ja jastal iti' schab'il k'ole wa'ne wokolanel. Ja' yuj jel t'ilan oj k'elxuk ja slekilal ja jmoj-alijeltiki, oj jlajtik ja jpensartiki b'a ja'chuk mi' oj jom-el ja jkomontiki.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

18. Ja' ijlantub'i*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a CHina

Wa xyalawe ke ja lekil Ping b'a Dsin ts'ikwib'i yuj lajun chan lajune jab'il. Ayb'i yi'oj jun k'inanum mi x-ilwani cho ayxab'i yi'oj jitsan jab'il, cho wa slo'iltan yi jas wa x-ek' yuj. Ja lekil winiki jak syajal sk'ujol:

—¡Jel a'jula jb'ajtik ja jitsanxa jab'iltiki! A'nima wanto xk'ana oj jneb' sk'umajel ju'un b'a jel t'ilan, jelxta lom ek'ta wajta ja tyempo.

Ti' sjob'o ja k'inanum mi x-ilwani:

—¿Jas mi xatsana ja ijlantub'a?

Ja lekil winiki kan ch'ab'an yuj ja jas aljiyab'i.

¿Yujma wa'n k'e'najel yuj ja smoji? Yala:

—¿Jas yuj ja'ch wa la k'umani ja we'n sok wa wajwali?

Ja stajkel ja lekil winiki jel chikan.

* Shiru, Ch. y Calle, R. (Recop.). (1996). La vela. En *101 cuentos clásicos de la China*. Madrid: EDAF: 83-84. (Arca de sabiduría).

—Mi' oj och ixtalo'il jun k'inanum mi x-ilwani jastal ke'na sok ja jas wa x-ek' yuj ja kajwali. Mini b'a oj kal jun jas mi' lekuk jastal jawi, ja' yuj jmajaya oj amaklan ja jas oj kali:

Ja lekil winiki ch'ajb'aji, ja'xa ja k'inanum mi x-ilwani ti' yala'a:

—Kab'unej jun lo' il jab'i ta jun winik wa sk'uman ju'un ja untikto' oj sta' jun slekilal jastal wa x-ajli ja elum k'ak'uji; ja'xata och sk'umuk ja yajni axa t'un sk'ujoli, ja sak'anili oj slaj ja nalan k'ak'uji; ja'xata och sk'umuk ja yajni jitsanxa lek sjab'ili oj slaj jastal yajlel ja iylanub'i. A'nima ja ijlub' mi' jel x-ijlab'ani masto lek yuj ja ti' maxinajan ek' k'ik'inali.

Ja'xa ja k'ak'u jawi ja lekil winiki och sk'umuk ju'un.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

David Fredy Jiménez Jiménez

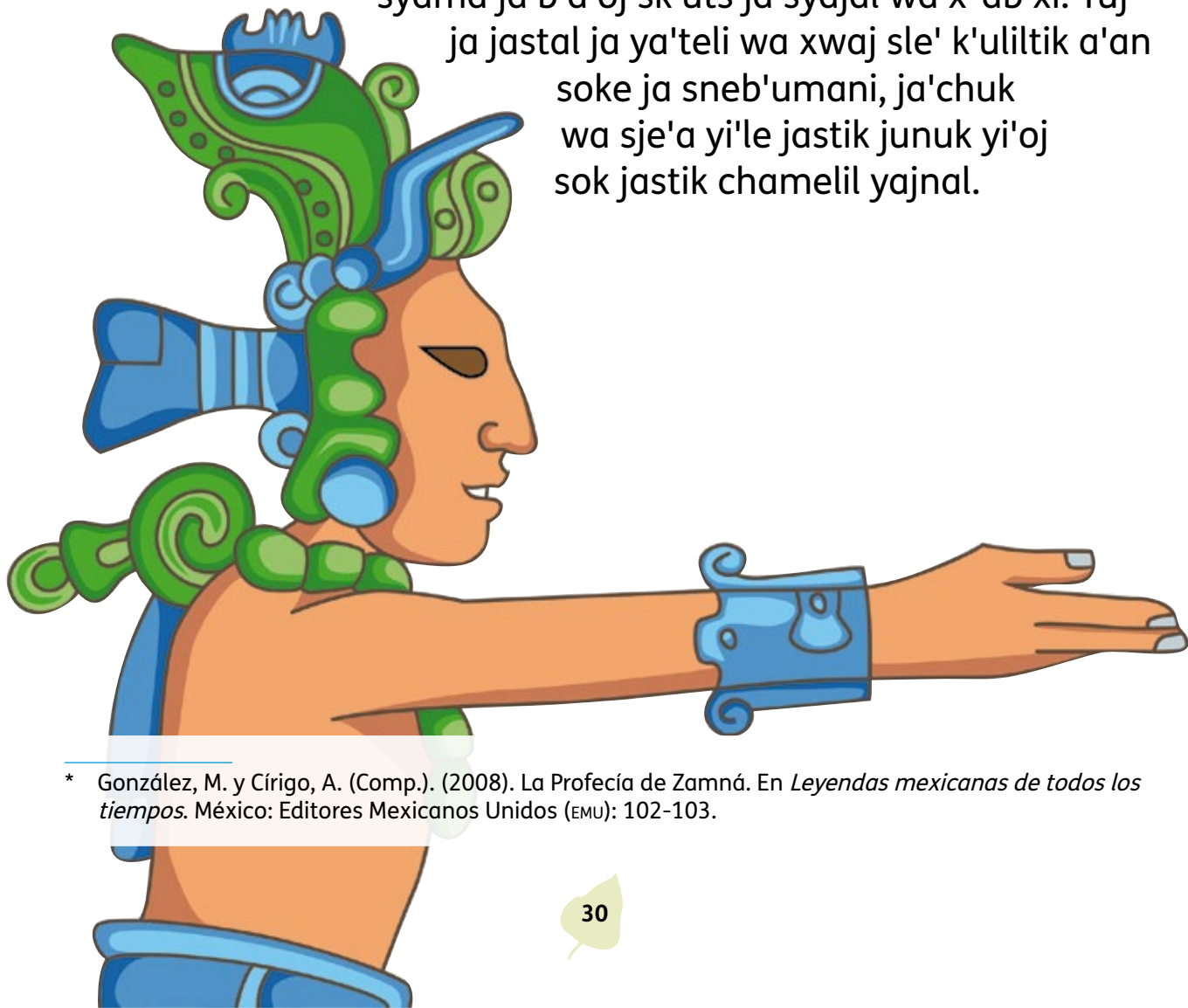

19. Ja jas yala ja Samnaji*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik maya

Wa xyala ja lo'ili ke ja Samna ye'nb'i b'ankilal koltanum b'a jmojtike Ita'e, junb'i winik jel sna'a, ja'ch wa xyala ja slo'iltajel poko winike maya. CH'ak sneb' ja jastik wa xna'xi'i sok ja jastik tsamalik; malan sok ja wa sk'ela ja k'anali sok ja sat k'inali b'ob' stojb'es ja sju'unil ja k'a'u'i; ja' yuj ja b'a ajyi kulani wa sna'awe ja sk'a'u'il oj sts'un-e ja alaji sok ja jastal wa x-ajyiye'i ja' chikan jastal ay ja jastik wa sjoyb'ayotiki.

Wa xcho alxi ke wanb'i xcho sna'a ajnanel wa sna'a jastik schol ja k'uliltik a'an wa x'ajyi ja b'a yax k'uli cho ja'tani wa syama ja b'a oj sk'uts ja syajal wa x-ab'xi. Yuj ja jastal ja ya'teli wa xwaj sle' k'uliltik a'an soke ja sneb'umani, ja'chuk wa sje'a yi'le jastik junuk yi'oj sok jastik chamelil yajnal.

* González, M. y Círigó, A. (Comp.). (2008). La Profecía de Zamná. En *Leyendas mexicanas de todos los tiempos*. México: Editores Mexicanos Unidos (EMU): 102-103.

Jun ek'ele'il yila jun ib'e chij, b'a waj syam jun slam pe mi' yila ta ay sk'i'ixil sok och june b'a syal k'ab'. Jel yab' ja syajali ja' yuj ya el wewo ja sk'ab'i; ja'xa'e ja sneb'umani mi sna'awe jas oj sk'u'luke sok ko'ye ts'uyan yuj ja jas ek'i.

June ja ye'nle'i tajki sok ja ib'e chij ya yajb'uk ja sje'umani; tajkel lek sk'utsu jun slam sok smak'talan b'a ton, masanto el jun b'ome jastal sakal tsatsal ts'okob'.

Ja'xa ja Samnaji yalyab' ak'ot tek'an ja kerem jel tajkeli sok yala jastal iti':

—Ja jsak'aniltik sok ja syajali lajan wa xjakyé, ja jastal yajb'iyoni cho taxel jun ib'e chij jel oj makuk yujile ja swinkil ja jchonab'ili.

Wa xyalawe ke ja'ch tax ja schijil ak' wa xkalatik ja ya'ni.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

20. Sle'jel smeranil*

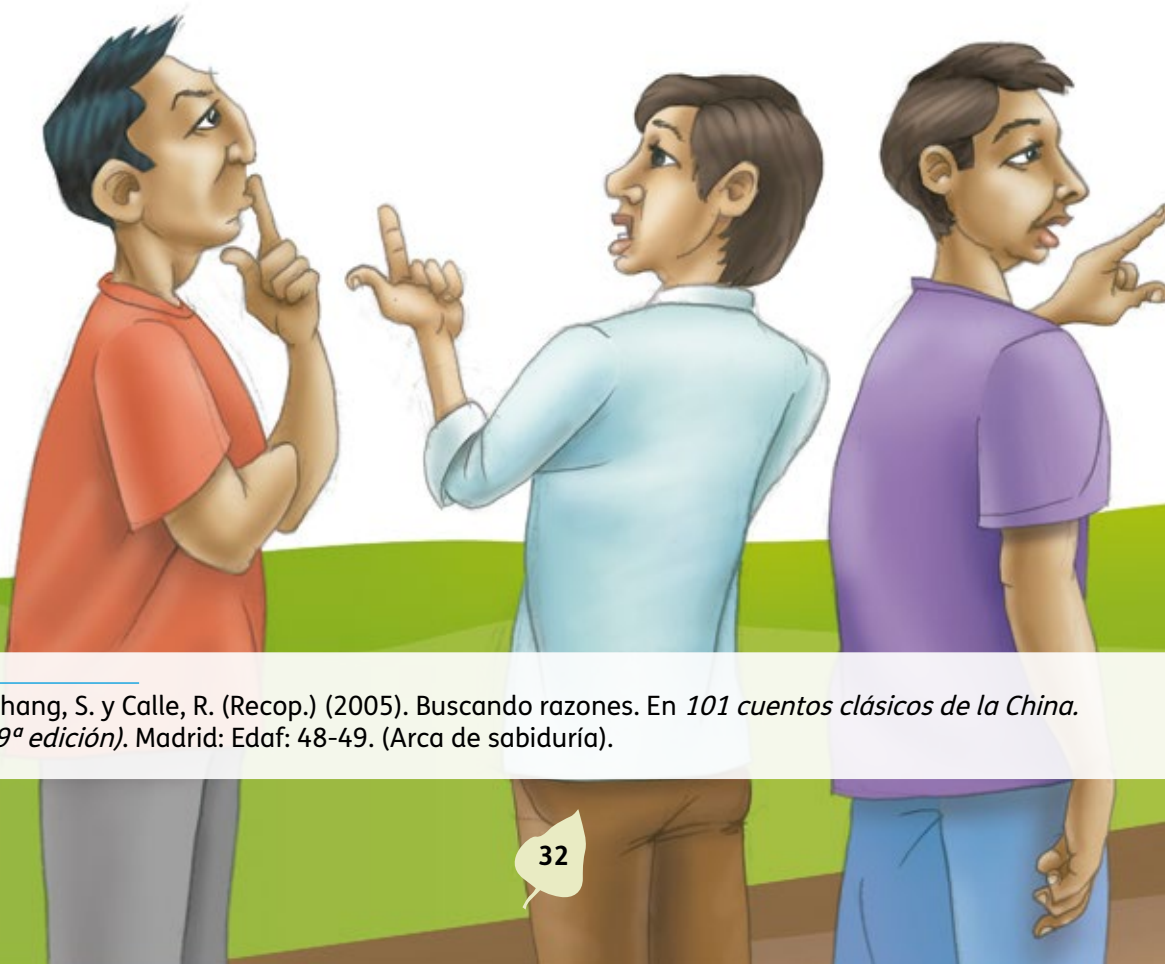
Scholjel jas mi' ek'eluk b'a CHina

Oxe yamigo sb'aje waj sb'ejtaye sutanal ja skomone'i. Yaj ek'ye b'a sts'e'el jun kol wits yilawe b'a sat wits jun winik kulan ek' stuch'il. ¿Jasma wa'n ja winik jawi?, sjob'o sb'aje. Jujun jujun ya'awe ja spensare'i:

—Meran lek yuj ch'ayel ek'e, se wa'n smajlajel ay ma' oj ek'uk b'a oj aljuk yab' b'a oj stoj-a —yala june ja ma'tik smoj sb'aje'i.

—Miyuk, ja jas wa xkala ja ke'ni —yala ja jun smoje'i— se yuj mi' lek ay xyab'i ja' yuj kulan ek' b'a oj smajlan oj liknajuk t'unuk.

—Ja we'nlexi jel ch'ayel ayex —yala ja yoxil smoje'i—. Meran lek yuj ay ma' wa'n smajlajel mito xk'oti.

* Chang, S. y Calle, R. (Recop.) (2005). Buscando razones. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Edaf: 48-49. (Arca de sabiduría).

Jachuk, jujun jujun yalawe ja spensare'i, yalawe jitsan ek'ele', masan slajawe oj k'e'uke b'a sat wits jawi sok oj sna'e jas wa'n ek'el, sok b'a mi' oj kanuke ja'ch mi' oj sna'e.

—¿Yujma ch'ayela? —sjob'o ja b'ajtani.

—Miyuk —yala ja winiki.

—¿Yujma mi' lek ayuka? —sjob'o ja schab'ili.

—Miyuk.

—¿Ayma ma' wa'na smajlajel? —sjob'o ja yoxili.

—Miyuk.

Ti'xa sjob'owe yi yoxwanile'a:

—¿Jas wa'na jul ja ilb'a?

Ti'xa yala jun k'ujol ja winiki:

—Kechani te'yon-a.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Claudia Libni Alfaro Jiménez

21. Yal tsamal slujmal a'an*

Yaljel b'a Kolombya

B'a sWitsil Ich ay jun yal tsamal slujmal nichim sb'a a'an. B'a yal tsamal slujmal nichim b'a a'an b'a Jwan Chiles ja b'a ye'nta sk'u'lan sb'aj stuch'il, ja ma'tik chamyeta ya'wekan tiwi sok ti'to ay masan ya'n k'a'u'a. Te'y oxo kujlayub' b'a jmojtik **Tayta**¹ wa sna'awe wa sta'a sb'aje b'a oj ajnanuke, oj jujpuke oj k'intanuke sok yib'anal ja jastik t'ilan oj sk'u'luke'i.

Ja yal tsamal slujmal lutub'al yuj **chilkwara**², jun yal k'ul jel tsamal. Ja b'a spwerta'il ochel ja yal tsamal slujmali ay jun chan wa xtukb'ilan yelaw: yujk'a asul ay oj b'ob' ajyuk ochel yajni chak ay oj ajyuk kumxel, yuj tajkel sok mi xya'a ochel. Ja jawi mi xna'xi jas yuj, yajni oj ajyuk wajel mi' oj b'ob' k'umanuk jk'ujoltik, kechan oj waj ak'ele'. Mi' oj b'ob' jotsxuk ma oj i'xuk jan jun yal k'ul, kechan wa xb'ob' k'elxuk.

B'a oj k'otan ja tiwi, ja yijk'al ja tuktukil k'uli wa x-i'wani; ja iti' wa x-i'wani oche ja b'a yal tsamal slujmali, pe mi' kib'analuktik oj jta'tik'ote yuj ja ayni swinkili.

* Mena, P., Arreaza, H., Calle, T., Llambí, L. D., López, G., Ruggiero, M. S. y Vásquez, A. (2009). Jardín de remedios. En *Entre nieblas. Mitos, historias y leyendas del páramo*. Quito: Abya-Yala: 62.

¹ **Tayta**. Jmojtik ma'tik wa sjulb'ese ja tuk jmojtik b'a tsoma oj ajyukotik. Wa sna'awe sb'aj k'uliltik a'an sopk wa syamawe b'a oj yajnaye ja jkotanaltiki ja j-olomtiki ja kaltsiltiki sok b'a oj sk'umuke altsilal.

² **CHilkwara**. Yal k'ul jel xna'ji sb'aj ja b'a ko'el k'inal b'a E'uropa b'a Asya nalan sok k'e'el k'inal. Ja spo'wili yelaw sakal ya'ax ja'xa ja snichamali ala saktik. Ja'ch wa xk'i jastal ts'utuj sok wa xmakuni b'a yajnal kojoltik.

Yaj yi'ajon ja jtati, Jose Domingo Chiles oj waj sje'ki ja yal tsamal slujmal a'ani ek' jk'ujol oj yam jun yal nichim sok yajni wa jle oj jyame' juppi el jastal jun yal pejpen; ti'xa yalkab' ja jtati:

—Mok ayame yuj ja yal k'ul jawi mi ma' tuktukilxta oj b'ob' syame.

Ja nichim jawi ja'ch yelow sok ja'ch tojb'el jastal **diktamo**¹, te'y b'a sti' ja yal lu'umi sok ja' wa slo'owe ja k'ujlal cheji.

Ma' scholo: Bolívar Chiles

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

Claudia Libni Alfaro Jiménez

¹ **Diktamo.** K'ul sb'i'il rastrera b'a kaxlan k'umal.

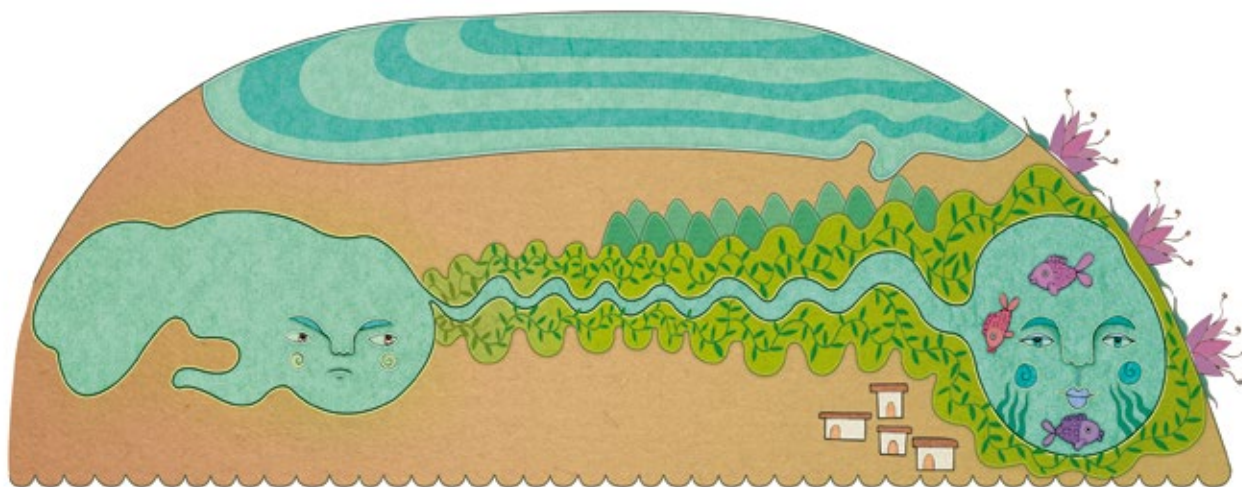
22. Ja chab' niwan lek ja'i*

Yalljel b'a Eskosya

Ja b'a Palestina ay chab' niwan lek ja'. Ja juni che'e ja ya'leli sok jel schayil, ay tsamalik sk'ujlal ja b'a sti'tiki' sok nake wayan-ek' ja k'ab'te' ja b'a yojoli, cho elel och yechte' takin sti'e b'a wa xyu'aje jan ja tsamal ya'leli', ja'xa ja b'a sti'k'e'i wa xtajniye ja yal untiki.

Ja Niwan ja' Jordani wa xya yi stsamalik ja niwan lek ja'i ja b'a scha'anil ja wa x-och ja k'a'u, ja jmojtiki wa xya'we k'e'uk ja snaje b'a witsaltik, ja'xa ja tuktukil yal chani ti' wa xcho sk'u'lane ja soje'i sok yib'anal ja jastik ay sak'anili jel tsamal x-ajjiye yuj ja te'ye tiwi.

Ja Niwan ja' Jordani wa xwaj man ko'el k'inal b'a b'a'y ja pilan niwan lek ja'i. Ja b'a tiwi me'y sak'anil, me'y stsokoljel po'wil te',

* Barton, B. (1994). Los dos mares. En *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª edición). México: Edit.E.R.: 212.

me'y yok'el yal chan sok me'y stse'e yal untik. Ja ma'tik wa x-ek'i wa sjoyb'aye kani, kechan ja ma'tik jelxa t'ilan oj k'otuke'i wa x-ek'ye ja tiwi. Me'y yajb'al ja ya'leli' ja' yuj mi xyu'aje ja jmojtiki, mini ja chante' b'a yoj k'uli' sok mini ja yal chani.

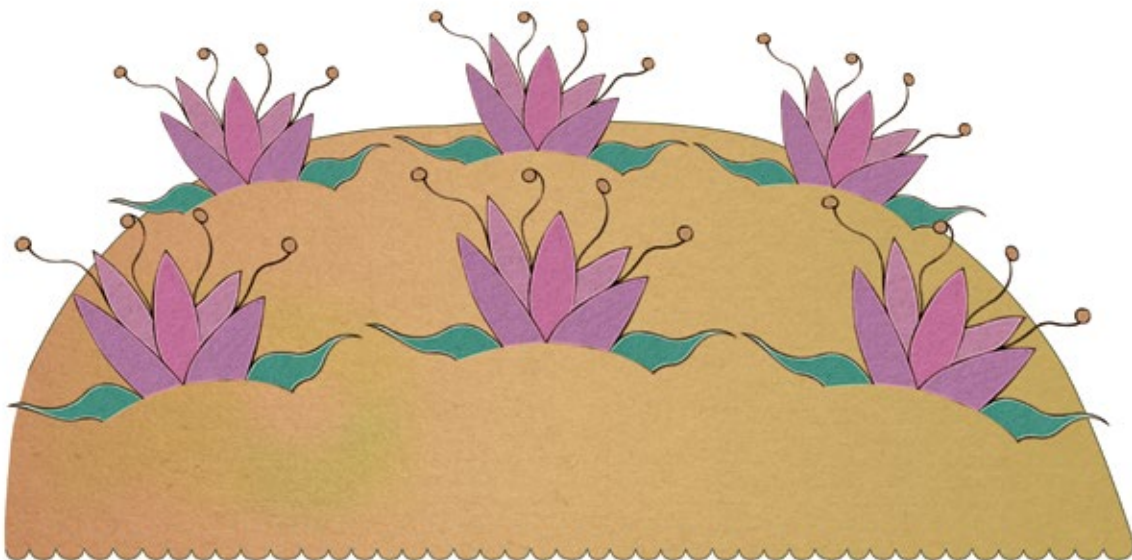
¿Jasunk'a wa xya' yi stukil ja chab' niwak lek ja' it mojan yi'oj sb'aje'i?

Mi' ja'uk ja niwan ja' Jordoni. Ja ye'ni junxta ja ya'al wa xyi'aj yi ja schab'il niwak lek ja'i. Mi' ja'uk ja lu'um b'a'ye'i cho mini ja'uk ja jastik lot'ub'al yujile'i. Ja stukile'i ti' wa xtax jastal iti': ja niwan lek ja' b'a Galile'a wa xyi'aj ja ya'lel ja niwan ja'i pe mi xya laman; jun t'uje oj yi'e jun t'uje wa xcho ya eluk.

Ja yi'jeli sok ja ya'jel eluki junxta.

Ja pilan niwan lek ja'i wa xch'ak snol yib'anal ja janek' wa xk'ot sb'aji. Mini t'un wa xb'eji ja t'uje ja' wa xk'ot sb'aji sok ti'wa xkan-a. Ja Niwan lek ja' b'a Galile'a wa xya'a sok sak'an. Ja'xa pilan niwan lek ja'i mi jas xya'a, ja' yuj wa sb'i'ilan CHamel Niwan lek Ja'.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

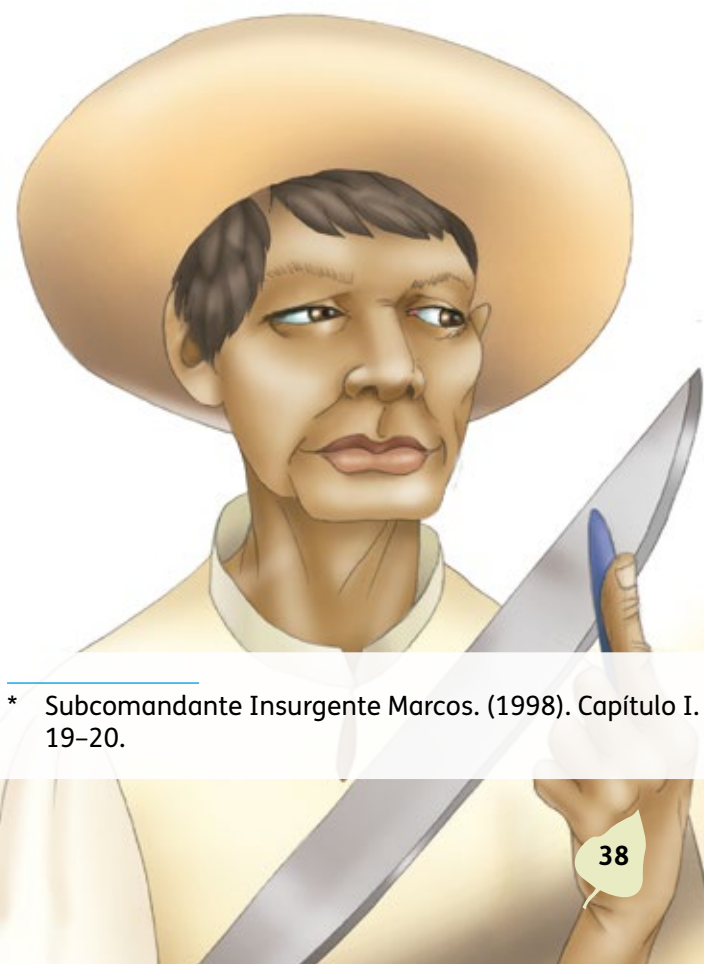

23. Yaljel ja tatjun Antonyo*

Yaljel b'a CHyapas

Swaychin ja tatjun Antonyo ke ja lu'u'm wa xyateltani ye'n sb'aj cho swaychin ke ja jastik wa sk'u'lani oj tupjuk yi lek tsamal, wa swaychin ke ay jun snajtsil b'a wa xneb'xi ju'un b'a oj yajna ja smalo'ili sok ja yajnal b'a oj sxiwta ja chameli, wa swaychin ke ja snaji wa xlijpi sok ja smesa wa xb'ut'i, wa swaychin ke ja slu'umi mi ma' sb'ajune pilan cho ja smoji wa xyila sb'aje lek, wa swaychin ke kulan sk'ujol cho lek ay sok ja Lu'umk'inali.

Wa swaychin ke oj yil jastal oj ek' lek ja sak'anili b'a oj b'ob' sta' ja jas wa swaychini, wa swaychin t'ilan oj chamuk b'a oj ajjuk sak'anil. Wa swaychin ja Antonyo cho sak'wi... Ja ya'ni wa sna'a jas oj sk'u'luk cho yila chuman ek' ja sche'um wa'n snub'jel sk'ak', wa xyab' yok'el ja yal yunini, sk'ela jastal elum jan ja k'a'u'i sok och snuk tse'ej tse'ej ja smachiti.

* Subcomandante Insurgente Marcos. (1998). Capítulo I. En *Relatos del viejo Antonio*. Chiapas: CIACH: 19-20.

Jak jun ik' ch'ak sok yib'anal, k'e' tek'an sok och b'ejjuk b'a oj sta' sb'aj sok ja smoji. Ek' sk'ujol ke ja jas wa sk'ana jitsan ma' wa xcho sk'ana ja' yuj wajum sle'e.

Swaychin ja **schab'il mandaranum**¹ ja slu'umi wa xnikji yuj jun tsatsal ik' wa xyi'aj yib'anal, wa swaychin ch'ak japjuk yi ja jastik yelk'uneji, wa swaychin ke spetsanil ja jas yelk'uneji, wa swaychin ke ja snaji jipji yi sok ja chonab' wa sk'u'lan mandari wa'n ch'akel. Wa xwaychini sok mi xwayi.

Ja schab'il mandaranumi wa xwaj sok ja tantik **ajwalali**² b'a yalawe ke ja ye'nle'i cho ja'ch wa'ne waychinel. Ja schab'il mandaranumi mi xijili, waj sok ja tantik yajnanumi b'a yalawe ke jun jipub'al chamel yuj tan ma' ay sjakel sok yalawe ke kechan sok chik' oj eluk ja chamel jawi; ja schab'il mandaranumi sjeka milwanum sok lutwanum, sk'u'lan jitsan snajtsil lutwanel sok snaje k'ak'anum sok ja'xa ja swayichi mi x-ek'i.

Ja b'a niwan chonab' iti' spetsanile wa xwaychiniye. Xmojoji oj ch'ak sak'wuke'.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: David Fredy Jiménez Jimenez

¹ **Schab'il mandaranum.** Jun jmojtik wa sk'ela sok wa xya'a mandar b'a jun lujmal ja mi' te'yuk ja mandaranumi. Junxta ja jas wa xyala sok ja yip ja mandaranumi.

² **Ajwalali.** Winike wa xyawe yi'le majan ja slu'ume ja jmojtik sb'a oj ya'teltane. Yuj ja iti' ja a'tijumi oj sk'u'uke yi ja jas wa x-alji yab'ye'i oj ya'teltane ja lu'umi sok oj stup-e.

24. TSamal k'umanel*

Yaljel b'a Mejiko

“Ja jsak'aniltiki ja' sk'eljel ja tsamalil mi xb'ob' kiltiki”.

Wa xk'u'antik ke ja jtsamaliltiki ja it mi xb'ob' kiltiki, mi' ja'chukuk. Wa xyala jun kristiano jel sna'a ke jel tsamal ja nichimi' pe mas tsamal ja ma' wa xya nichimanuki'.

Wa xkala ja keni ja jasunkil wa xya jpensara'uktik ke kechan ja jtsamaliltik b'a jwera ja' jlekiltiki'. Ay kiotik jitsan jastal oj kiltik b'a jsak'aniltik ja me'y st'ilanil ja jtsamaltik wa xb'ob' kiltiki. Mi xb'ob' k'iltik smeranil ja yib'anal ja iti' masanto yajni xk'ot jun kristyano ma' oj ya ok'uk ak'ujol sok ja jas wa xyala, jusunkil wa sk'ulani, ja jas wa xyab'i sok ja jas mi xyala, ja jas mi sk'ulani sok ja jas mi xyab'i.

Yib'anal ja jel ko'el jastal oj b'ob' kaltik mi' oj ka'tik ko'el ja ma' oj b'ob' sk'u'luk spetsanil a'tel, kechan yuj b'a jwera mi' chikanuk ja “stsamalili”.

¿Jasunkil ja jtsamaliltik b'a jwera?, ¿jun sju'unil chokolade, jastal spatikil jun ju'un, b'a sk'umajel jun pwerta, jun spotsb'al xanab'al, jun k'u'lub'al sok sts'u'um jun olom na'its? Ja jtsamaliltiki ja' yib'anal ja jawi: yib'anal ja jas wa xka'tik kan ja b'a oj kiltik ja jas ki'otik ja b'a kojoltiki.

¿Jaye ja ke'ntik wa x-ek' kujtik ja b'a jsak'aniltik wa xk'anatik oj paxkotik jastal tuk jmojtik? ¿Ja mas wa xya'a cham k'ujoli ja' yajni wa xk'anatik oj ajyukotik jastal tuk jmojtik sok mi' jastaluk

* Rivera, D. (2009). Hablando sola sobre... belleza. En *Hablando sola*. (2ª edición). Girón Books: 65–67.

ke'ntik! Ay ek'ele wa xk'anatik oj ajoyuk stuktukil ja jsak'aniltiki. Yuj ja mas mi' wokoluk ja oj ajoyukotik jastal pilan jmojtik b'a mi' oj ajoyukotik jastalotik ja ke'ntiki.

Oj ajoyukotik jastal ja ke'ntiki ja'ch jastal oj ajoyukotik “kechan ke'ntik” jastal jultik sok mi' oj tukb'ukotik. Te'y tiw ja jtsamalaltiki. Te'y b'a mini t'un xtukb'i.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Claudia Libni Alfaro Jiménez

25. Swinkile yoj na'its b'a b'ej*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik Wichol

Jun ek'ele'il jun nanal tatal sok jun yuntikile elye b'a Tepik sok wajume b'a Tukspan, ja yajni ojxa k'otuke ja b'a sluware'i, b'a jun k'utsan b'ej sta'ab'i sb'a ja skarro'e'i sok jun tan niwan lek karro. B'a chamye yoxwanile.

Yajnib'i ek' ja tyempo, jun ek'ele'il jun yama trayler wajunb'i b'a Masatlan k'ot tek'an b'a jun k'utsan b'ej, b'a oj stul oxe jmojtik wa sk'anawe oj wajke b'a Tukspan. Alji yab'ye que ak'e'uke', sok ti' a'jiye kani ja b'a wa sk'anawe oj wajuke'i.

Yajni k'otye ja yama trayleri alji yab' jastal iti':

—¡TS'akatal lek kamigo!, yajni la kumxi ek'an ja b'a jnaji, b'a oj jk'eb'awi chab' asirwela; kechan job'o b'a' wa xkan ja snaj ja winik sb'i'il Serapin Rojas sok chikan ma' oj yal awab' b'a'y-a.

* INEA. (2008). Xeinuiwari kaxuri wahuyetá. En *Nemititeriwawe miiri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika*. MIBES 3. Neteriwame. *Leo y escribo en mi lengua. Huichol*. MIBES 3. Libro de lecturas. México: INEA: 46–47.

Ja yama trayleri yala oj ek'uk x-el-ita k'a'u sok waj ja b'a Masatlani. Ja pilan k'a'u jawi ek' ja yama trayler ja b'a komon jawi, sok sjob'o yi cha' oxe jmojtik wa'ne lo'il b'a' wa xkan ja snaj ja winik sb'i'il Serapin Rojas.

Ja'xa ja winike'i cham yab'ye sok wa xkan sk'el sb'aje, sok ti' alji yab' ke ja oxe swinkile jun ita na'its jawi ayxa jun jab'il chamele b'a jun choke karro.

Ja yajni yab' ja yama trayler ja jas alji yab'i jel cham sk'ujol sok ti' yala'a:

—¡Mi' meranuk! Eketa ki'aje jan ja b'a luwar iti'—, k'e' ja b'a skarro'i sok waji.

Ja swinkil ja luwar jawi wa xyalawe ke kadab'i Sya'al K'inal, ja swinkile na'its jawi wanb'i sje'a sb'aje ja b'a k'utsan b'ej jawi, b'a wa sk'anawe yi ja ma'tik wa syamawe niwa karro oj i'juke yuj ja b'a sluware'i.

Ma' stsomo: Ausencia de la Cruz González
Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

26. Kechan wa'n wayel*

Yaljel sb'a jmojtik Wichol

Wa xyalawe ja swinkil jun yal rancho b'a niwan schonab'il Jalisko ke ajyib'i jun ixuk ay yi'oj 60 jab'il sok jeltob'i ak'ax. Yuj ja me'y statam sok mini yuntikil jelb'i xk'anji yuj spetsanile ja swinkil ja yal rancho jawi.

Jun k'ak'u'il ja ma'tik mojan yi'oji yalawe ke mib'i b'a wa xyilawe wa x-el snajtil k'a'u ja' yuj waj sle'e ja b'a snaji. Yajni mi xjamji yi'le ja pwerta sle'awe jastal sjamawe; sok ti' sta'awe b'a'an b'a lu'um, chamelxa lajanb'i sok ja' k'ot tek'an ja yaltsili.

Yib'anale ja swinkil ja luwar jawi stsomo sb'aje b'a oj sk'el-e jastal oj smuk-e sok b'a jitsan oj ajyuke sok, yib'anale ya'awe jastik yi'oje ja sb'a smukulab'ili. Ja yajni el ja pilan k'a'u'i ja winike'i schapa sb'aje b'a oj wajke ja mukwaneli.

* INEA. (2008). Pukutsuk xeikça. En *Nemititeriwawe miiri nemiti'utiawe neniukiki. Wixarika*. MIBES 3. Neteriwame. *Leo y escribo en mi lengua. Huichol*. MIBES 3. Libro de lecturas. México: INEA: 56–57.

Jitsan jmojtik sta'a sb'aje sajto b'a oj yil-e kan jun ek'ele smoj pe jel cham yilawe ja yajni waj sjam-e ja skaja'il ja b'a kampusanto' xjachachi k'e' ja me'jun ixuki' sok ja'xa ja ma'tik te'yi ch'ak spak-e ajnel yuj ja xiweli.

Wa slo'iltaye ke ja me'jun ixuki' wanb'i xyala ke yab' ke jel wayi sok swaychinb'i jun jmojtik ma' alji yab' yuj oj kumxuk ja b'a snaji, yuj ja mitob'i xk'anji ti' oj kanuk-a.

Wa xyalawe ke ja ixuk jawi kumxib'i b'a snaj sok yok sok alb'itob'i 20 jab'il smoj, yamjib'i chamel sok mixa sak'wi jun ek'ele smoj.

Ja ya'ni ja swinkil ja luwar jawi wa xjulg'esniye ke yajni x-ilxi ma' wa xcham yuj wa xk'ot tek'an yaltsil mokb'i ti'xta mukxuk-a, lab'i ka'tik ek' oxo k'a'u, yuj ja lekb'i mi' chameluki sok kechan wa'n wayel.

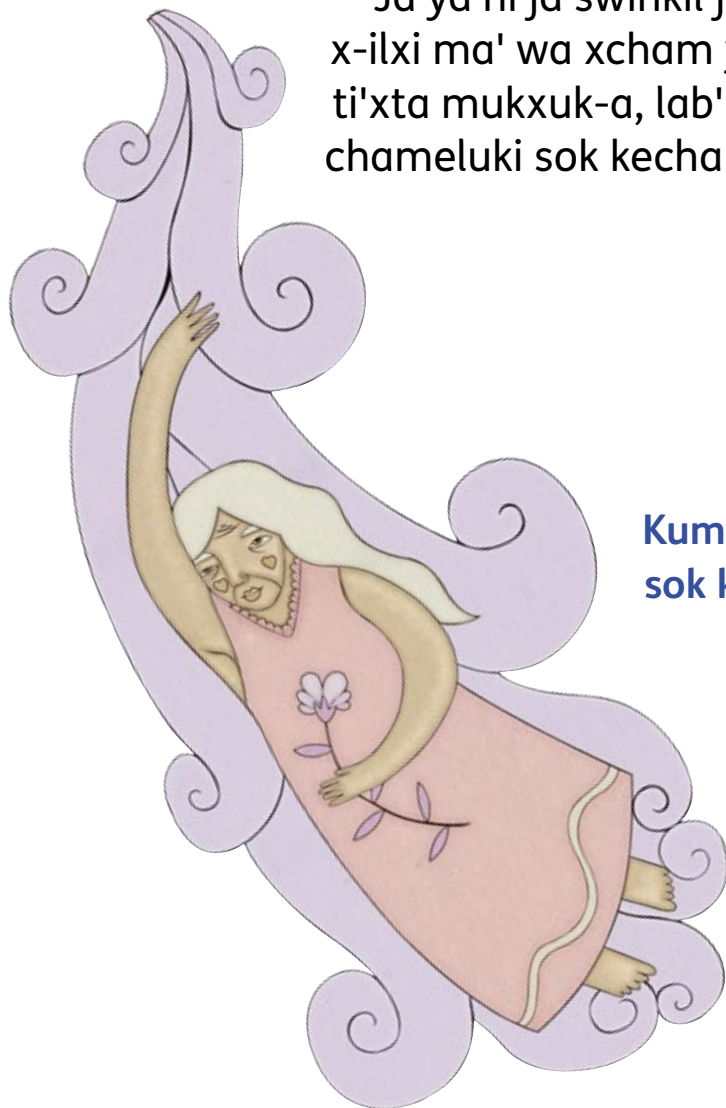
Ma' stsomo:

Ausencia de la Cruz González

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

Alejandro Díaz Cruz

**Kumxan b'a waJu'un b'a niwan neb'uman
sok k'u'lan ja tuk a'teli.**

27. Skukb'al sat ja'*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik Wichol

Wa xlawe ke ja najate'i junb'i ek'ele' chab' ma' yi'oj sb'aje wa'neb'i b'ejelyel b'a sb'ejelal Santa Krus sok Banko b'a Kalitike. Wa sna'awe ke b'a oj k'otke ja b'a luwar jawi oj b'ejyuke chab' ora ja' yuj spensarane oj wajuke ala x-och mukxuk k'a'u.

B'a oj b'ob' k'otuke ja b'a wajume'i, stojowe b'a jun b'ej b'a oj sk'uts-e jun skukb'al b'a oj b'ejyuke jun lajun ox winike metro snajtil. El yujile spensarajel ti' oj stoj-e tiw yuj ja ja' tojol b'ej b'a mas juts'in oj k'otke ja b'a wajume'i.

Yajni wa'ne b'ejyel ja b'a yoj skukb'al jawi och yujile ja a'kwali, ja' yuj jelxa k'ik' sk'eljel ja yojoli. A'nima yilawe jelxa k'ik' k'inal, mi' skomowe yi ja sb'ejyele'i masan oj eluke k'ot ja b'a skukb'al jawi. Yajni elye k'ot ja b'a skukb'ali, a'kwaxani lek-a, a'nima ay jun nan ixaw jel tsamal mi xyilawe lek ja sb'eje'i, ja' yuj skomowe yi t'usan ja sb'ejyele'i.

* INEA. (2008). Mewakaxawatsie. En *Nemititeriwawe miiri nemit'utiawe neniukiki. Wixarika*. MIBES 3. Neteriwame. *Leo y escribo en mi lengua. Huichol*. MIBES 3. Libro de lecturas. México: INEA: 48-49.

Yajni sk'anaxta jun ora ja b'a oj k'otuke ja b'a wajume'i, yab'ye lajan sok ay ma' wa'n jan b'eysel b'a spatike', ja' yuj sutu sb'aje sok yilawe wa'ne moxsel jan oxe jmojtik. Spensarane masma lek ja ay smoje oj b'ejyuke'i ja' yuj och b'ejyuke mas takal b'a oj lajuke yuj ja ma'tik nab'ub'al yujile'i.

Yajni wa'ne b'eysel, wa sjob'o sb'aje jas yuj ja mi xlajiye k'ot yuj ja jmojtik ma' nab'ub'ale yujili. Wajto yab'ye, jak jun tsatsal ik' sok sk'an mok sk'an-e skoltan sb'aje sok jun chamarro ti' yi'oje b'a jastik skuchuneje.

B'a syamuneje ja chamarro ke mi xmusjiye yuj lek, yilawe jastal ch'aye el ja ma'tik nab'ub'al yujile'i sok paxye'el oxe k'ik'il chante', jastal choj. Ja chab' jmojtike iti' yab'ye jastal sjipajan sb'aje b'a b'aye, kechani smuts'uwe ja sate'i sok mi xniykiye, kanye jastal wa'ne wayel.

Yajni ek' juts'in sak'wiye sok yilawe jastal po'xel ja sk'u'e'i, lajan sok jastal ja oxe chante jaw sjipa jan sb'aje b'a'ye'i paxye el jastal ya'lel niwan lek ja', a'ji a'tnuke el skotanale'.

Wa xyalawe ja jmojtik ke ja chante jaw wa sje'a sb'aje ja yajni wa x-elye k'en ja b'a skukb'al jawi, jastal slobo'il pukuj, ja' yuj wa xjulb'esniye mokb'i ajyuk ek'el ja b'a b'ej jaw ja yajni ochta a'kwali.

Ma' stsomo: Gilberto López Parra

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

28. Jas yuj ja wa la b'ejyitik sok chab' koktiki*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik b'a Ayti

Axalek k'ak'u, ajk'achto kujlajel ja lu'um k'inal yuj ja Mawu (Ma' wa xch'ak b'ob' yujili), ja jomjtiki wanb'i xb'ejyiye sok chane yok sk'ab'e jastal wakax, jastal mis, jastal kawu sok tuk chante jastal iti'. Mi nab'en jastal ek'i, ja Mawuji ti' ajyi sok ja jmojtiki b'a wa sje'a yi'le lukb'anel, sts'unjel jastik, suk'jel sti'e sok smaktontajel kalsetin.

Ja tyempo'il il jan jawi mito xna'xi sb'aj jasunk'a le'uj ab'ali, k'ux k'ujolili, ab'al k'umali sok ja osado'ili. Pe yajni ek' ja jab'ili, ja jmojtiki och sna'e sb'aj ja jawi ja' yuj tajki ja Mawuji mi' lek yila yuj ja jel ja jas sk'u'lunej sb'a mi' ma' oj sneb'i. Jel tuk xk'umaniye sok mi jas sk'u'ane ja winike, ixuke sok yal keremtik. Jun k'a'u'il ja kajwaltiki, axwi sok ja jastal wa xk'umaniye'i, k'e' b'a jas wa xkuchji yuj (ja'ch jastal jun niwan mo'och sok yajil) sok tojan waj man sat k'inal:

—¡Ti' ya' kan stuch'ile'a, b'a oj yil-e jastal oj ek' yujile!

Ja jmojtiki, mi' kechan och sjom sb'aje sok sk'u'lan sb'aje jastal mi jas ek'el, sok och sje'e masto kistal ja smodo'e'i. K'ot jun ek'ele wa sjots'owe kon xet'an ja asul sk'u'utsil ja sat k'inali b'a oj skus ja sk'ab'e'i, sok wa slo'owe ja asoni jastal tenok' ay yaskalil ja yajni wa xch'ak wa'uke'i.

—Mi' oj b'ob' ak'u'lukex mas ja iti'... —alji kon yab'ye yuj ja Mawuji b'a masan kulan k'e ja ye'ni—, jel cha'an oj atup-ex.

Pe... ¿Ma' kisji yujil? ¡Mini june! Mi' cham sk'ujole a'nima sjipa kon chawuk ma chaka xib' b'a lu'um ja Mawuji. Yajni wa xch'ajb'aji ja stukil ja sat k'inali, ja jmojtiki wa xcho k'e stul-e yi sjots'jel ja asul sk'ujtsil ja sat k'inali sok slo'jel ja po'xelik lek asoni.

* Nasseti, R. (2000). De por qué las personas caminan en dos patas. En *Leyenda de la cierva plateada y otras leyendas*. Bogotá: CEM: 42-44. (Colección Montaña mágica, 2).

Jun ek'ele'il, iljiye yuj ja Mawuji jun tsome jmojtik, k'e'ele b'a spatik jun jastik, b'a wa'ne sk'u'ljel ja jastal jaw mi' lekuki.

Yajni jom lek ja s-olom ja Wamuji sjipa kon ja wokol iti':

—¡Sok ja chane awok ak'ab'exi wa xajomowex ja sat k'inali, ja' yuj sok chab' awokex oj kananik!

Ja yajni ek' ja jawi, mixa oj b'ob' ajyukotik sok ja tsatsal yech ja wakaxi, mixani sok ja sojkob'il ja misi, sok mixani oj jlajtik ja yajnel ja kawu; ja' yuj ja ke'ntiki la ka'tik kulan jk'ujoltik sok ja chab' jk'ab'tiki sok oj b'ejyukotik sok chab' koktik.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

29. Aluman chante'*

Yaljel b'a Kolombya

Mi' lekiluk...

Ja **kuskungo**¹ wa xjak nalan a'kwal sok wa x-ok' jastal iti' "ujjuj" ja'ch wa xya' yi oxe ma chan ek'ele'. Ja'ch sniwanil jastal jun lik lik sok ja'chtik splanta jastal jun xoch', yajni wa x-ok'i yuj ay jas ek'el mi' lekuk, jastal ma' chamel ma ay ma' jas ek'el yuj wa xna'atik sb'aj.

Ja sots'i cho ja'chni jun aluman chante wa xyala jas mi' lekuk ek'el; wa x-ochi sok wa xwaj nok'an b'a na'its, yajni wa x-ek' ja iti', yujni ay ma oj chamuk ja b'a na'its jawi.

Ja ts'unul sok ja jonoxi yajni wa xjakyek nok'an b'a sti' na'its, ma b'a jmojtik sok wa xjononi tsats, yujb'i ay ma' oj chamuk.

Pe yajni wa x-ok' ja tat muti' x-ek'ta jo'e ora b'a x-och k'a'u, yujni wa'n yaljel ay jas mi' lekuk oj ek'uk ja b'a yoj komoni sok cha yujk'a ok' ja snan mut jastal stat mut, juyjni jel niwan ja jas oj ek'uki!

Ja jastik leki...

Ja il ja ke'ntikon ja b'a CHile wa xyi'a jan ki'tikon lekil jas oj ek'uk ja chante'altik iti': yajni wa xjujpi ja **kurikinga**² ma te'ye mojan b'a kalajtikon, yujni oj el tsamal sb'a'al ja alaji.

* Mena, P. et al. (2009). Animales que anuncian buenas y malas noticias. En *Entre nieblas. Mitos, historias y leyendas del páramo*. Quito: Abya-Yala: 46-47.

1 **Kuskungo**: niwan tujkul sok "schikin" ma "sxulub" sb'a jmojtik Ades. Wa xcho ajyi b'a jitsan luwar b'a Amerika.

2 **Kurikinga**: yal chan wa xjujpi b'a niwn k'ul b'a ay yal te'altik. Wa xjujpiye cha'tike wa xb'ob' syam-e chante' ma oj sk'ux-e karronya.

CHo yujk'a wa x'ajyiye tsoman b'a jts'e'eltik yuj oj jta'tik jun jk'el satik ma yuj oj nupanukotik. Jun ek'ele'il waj jts'untikon k'ik'il Kamotiyo, chak sok sak b'a yoj k'ul b'a slujmal b'ej Kristorey, sok ja jni'al ixuki, ja jche'umi soke ja jb'aluchi, jak smoj-otikone chab' kurikinga, jakye luchan b'a jun ib'e te' k'i'is b'a oj wa'uke, och jujpuke ek' b'a jts'e'eltikon sok ti'xa wajye'a.

Ja' yuj kalatikon, jastal wa xk'u'antikon ja ke'ntikoni, kalatikon: —¡Oj el tsamal sb'a'al ja alaji!

Sok ja'chni ek'-a: ka'tikon el jitsan kamotiyo, ja ke'ni jchono jitsan sok jta'a t'un tak'in sok ja' k'e' jtul yi sok ya'jel k'e'uk ja jnaji.

Yajni wa'ntikon stalnajel jun jchamel winiktikon yujk'a ochjan jun sakal pejpen sok wa sjoyb'an ja ma' chameli, wa xkalatikon ke ja' yaltsili ja ma' wajta kujtikoni jakel sk'el-otikon kani.

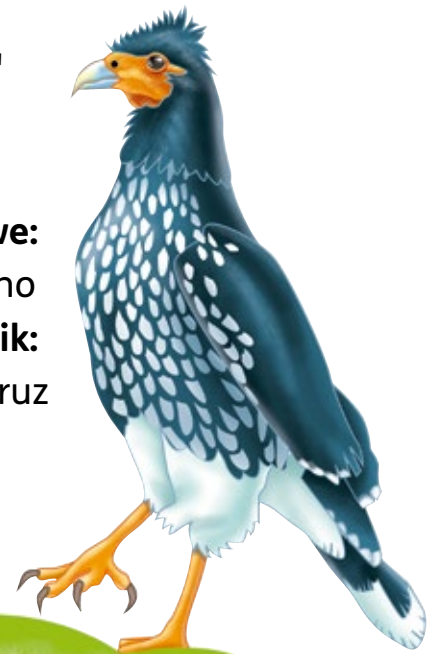
Sok jastal wa'ntik yaljel jastik wa xjak sk'el-otik, wa xcho kalatikon yujk'a wa x-ok' mojan b'a na'its ja kuyo yuj ay ma' oj k'ot ulatanuk. CHo ayni chante wa xyala lek oj ek' kujtik, jastal pa'ay, yujk'a wa xta'a'tikon ma yujk'a wa schulinotikon masto cho lek, pe kechan mok sta' ja jsatiki, jel slekil yuj ja wa xya liknajukotikon sok chamel ma wa xya elki'tikon jun jas jipub'al ki'tikon b'a mi' oj ek' lek jsak'aniltikon.

Ma'tik scholowe:

Eulalia Ruano Chuquizán sok Teófilo Moreno

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

Alejandro Díaz Cruz

30. Ja snaje ja eskimali*

Yaljel sb'a jmojtik eskimal

Ja jmojtike eskimali ti' kulane b'a Artiko, jun luwar jel x-ya'a che'ej. Wa x-alb'i lajune ixaw ja che'ej sok wa xko' masan b'a yib'el ja *sero grado*. B'a oj b'ob' ajoyuk ja sak'anile ja b'a tyempo jawi t'ilan oj sku'luk snaje b'a k'ixin b'a oj snol sb'aje yuj ja che'ej.

B'a mi' oj ya ochuk ja che'ej ja na'its ja b'a yixawil che'ej, t'ilan oj ajoyuke jakan ja b'a sb'ej ja ik'i. Ja jmojtike jawi wa sk'u'lane ja snaje b'a yib' lu'um, b'a mi' oj mak'juk yuja che'ej. Ja jas wa sku'lane soki lechan te' musan sok lu u'm sok te'ew.

Sok ja jastik makan soki wa xcha b'ob' ochuk ja che'ej ja ta ma' sjama ja pwerta b'a oj ochuke b'a yoj na'its. Ja' yuj ja snaje ja eskimali ti' wa x-ochye b'a jun xojan k'e'en najat lek k'u'lub'al b'a yib'el ja na'itsi, b'a mi' oj ya eluk ja sk'ixnal ja yoj na'itsi.

Ja b'a yoj skukb'al ja ke'eni wa xya'we makunuk b'a oj snol-e b'ak'et sok ya'tijub'e b'a wa smilawe chante'. B'a oj ajoyuk k'ixin ja yoj na'itsi wa stsikawe skojlalal poka sok bayena. Ja etselal iti' wa xcho makuni b'a oj yijlab'uke sok b'a oj stojb'es swa'ele.

* Fondo de Cultura Económica (FCE). (1994). Las casas de los esquimales. En *Hijos de la primavera*. México: FCE: 168–170. (Vida y palabras de los indios de América, 1).

Ja' yuj ja b'a snaje ja eskimali wa x-ajyi k'ixin ja ma' te'y b'a yojoli sok oj b'ob' ajyuk sok sjayal k'u'. Ja spimil k'u'e'i ti' wa xya'wekan nolan b'a skukb'al k'e'en.

Spetsanile ja smoj alijel sb'aje'i junta luwar wa xch'ak kan wayuke, b'a jun k'u'lub'al te' sok sts'ujmil kalibu sok tuktukil chante'. Yojol ja na'itsi ja ixuke'i wa stojb'ese ja swa'ele'i, sok wa xts'isulaniye ja'xa ja winike'i wa schapawe ja ya'tijub'e'i b'a oj eluke sle'jel ja poka, ja bayena sok ja chayi, ja b'a yixawil che'ej, wokol wa sta'awe ja chante'i, ja' yuj ja winike'i wa xwajye najat lek b'a oj waj sle'e ja poka'i, ja karibu sok tuktukil chante' lek b'a oj yab'ye ja jmojtik eskimali.

Ja yajni jel x-alb'i ja stsajlajel ja chante'i, t'ilan oj sk'u'l snaje sb'a jitsan k'ak'u. Yuj ja jel wokol skuchjel ja ak'inte'i wa sk'u'lan snaje b'a wa x-ajyiye, b'a wa sku'lane sok chikan jastik wa sta'awe ek'e. Ja' yuj wa sk'u'lane sok te'ew. Ja na'itsaltik iti' jel na'ub'al sb'aj ja sb'i'ili sok ja'ch jastal iti': *iglu*.

Jun *iglu* wa sk'u'lane jastal wa xtojb'i jun na'its sok ak'inte'. B'ajtan wa sjok'owe ja lu u'mi. Ja b'a jok'ani wa smakawe sok te'ew sok wa xlatsxi jastal lagriyo man wa xk'u'lxi jastal jun yal b'ulan wits b'a wa xlutxi kan sok jun latse te'ew. Ja te'ewi jel tsats, ja' yuj wa smaka ja che'eji jastalni ak'in te'.

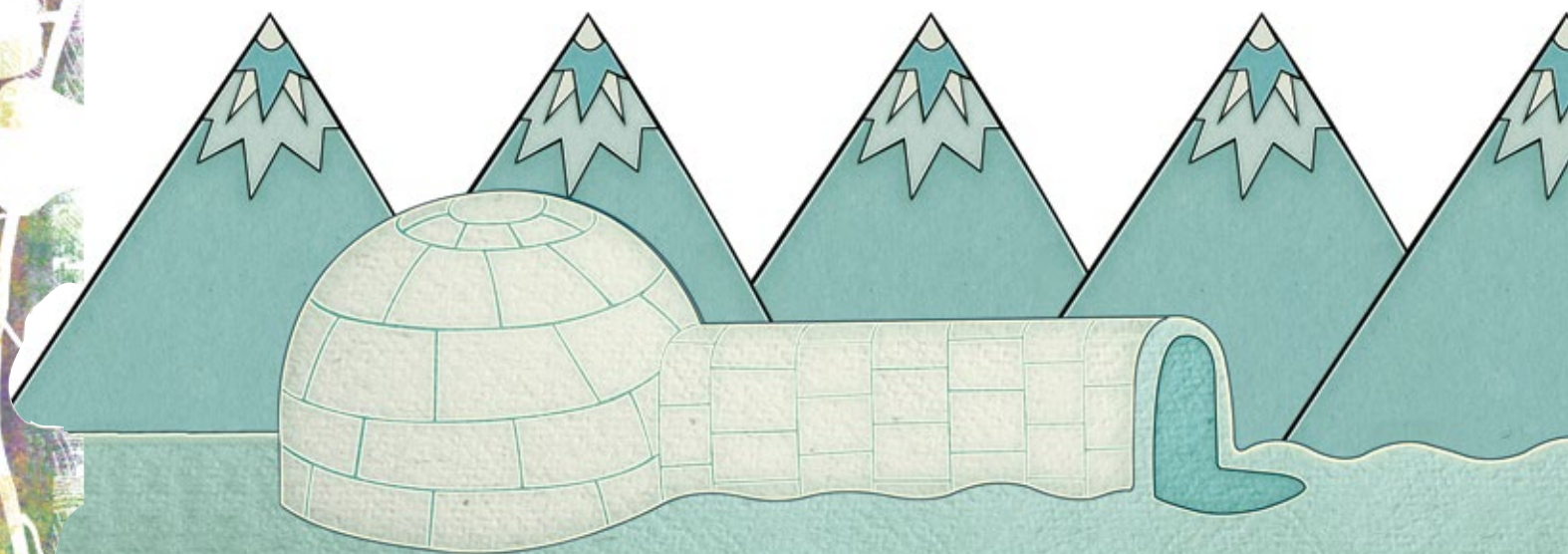
Ja' yuj ja *igluji* a'nima k'u'lub'aluk sok te'ew ja yojoli k'ixin lek wa x-ajyi.

Ja sxojob' ja k'ak'u wa x-och b'a jun xet'an te'ew, ja' schol mas jay yuj ja tuki sok ojb'i slaj jastal bigre.

Ja b'a na'its iti', masan b'a wa xkan wayuke', k'u'lub'al sok te'ew. Ja'xaja yajni wa xjak ja yixawil k'ak'uji ja te'ewi wa xch'ak ja'axuk. Ja b'a ixaw iti' ja jmojtike eskimali mi sk'anawe snaje b'a makan lek ja' yuj wa x-ajyiye b'a yal na'its k'u'lub'al sok sts'ujmil chante', junxta sok ja snaje ja jmojtik tipis sb'aje yoj job', b'a juts'in oj sk'u'luke sok oj sjom-e ja yajni wa snochowe ja chente wa'ne stsajlajeli.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: David Fredy Jiménez Jiménez

Kumxan b'a waJu'un b'a niwan neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.

31. Martin Luter King*

Yaljel sak'anil

Martin Luter King jul schonjel b'a ko'el k'inal b'a Estados Unidos b'a 15 ja enero b'a 1929. Sneb'a ju'un b'a *universidad* b'a Pensilbanya, b'a Boston sok b'a Jarbard.

B'a b'ajtanil yajtab' ja 1955, ek' jun jas a'ji tukb'uk yi ja sak'anili sok jitsan lek jmojtik sb'aje ajyi Afrika. Rosa Parks, k'ik' sb'ak'tel a'tijum ayxa yi'oj 50 jab'il mi' ya'yi ja skujlayub' jun winik sak sb'ak'tel b'a jun aktubus sok yuj ja jawi lutji. Ja ley ja tyempo jawi wa xyala jastal iti', ma'tik k'ik' sb'ak'tel il oj wajke b'a spatik sok t'ilan oj ya'we yi ja skujlayub'e ja ma'tik sak sb'ak'tele'i.

Yuj ja jastal ek'i, jitsan swinkile ja tiwi sok m'atik yintile Afrika kulane b'a schonab'il Montgomeri —b'a ti' ajyi ja Luter King— stsomo sb'aje b'a oj snuts-e ja tantik aktubus wa xb'ejiye ja tiwi sok alb'i 381 k'ak'u. Ja wokol iti' sb'i'ilan “B'ejyel b'a jsijpajeltik” yuj ja jmojtiki wa xb'ejiye sok mi xk'e'ye ja b'a tantik aktubusi.

* S. A. *Sobre el Dr. King. Visión de conjunto.*
Recuperado de <https://bit.ly/3FcMeCn>

Ja' yuj ja Korte Suprema b'a Alabama yala ke mulal ja jastal wa x-ilxi ko'el ja jmojtik ja b'a yoj aktobusi, ja' yuj jun 21 ja disyembre b'a 1956 tojb'i ja lo'il jawi. Ja'ch ilxi slekil ja **lekil tsomjel jas wa xk'u'laxi'i*** b'a oj tsajlaxuk ja yiljel ja jlekilatiki. “Yujk'a jta'atik sok ja iti' —wa xlala ja King— sok kaltsiltik sok oj jk'an jb'ajtik, ja x-ek' ja k'a'u oj aljuk ke ajyi jun tsome jmojtik, jmojtik k'ik' sb'ak'tele' b'a ya ochwe yi ja jchonab'iltiki jun jastal oj jk'an jb'ajtik sok oj jk'antik”.

Ja pilan wokoli ja'ni ja sk'anjel mok piljukotik kani (ma sk'anjel mok iljukotik ch'in) b'a Alabama, sb'i'lan “Kulanel” yuj ja jmojtike k'ik' sb'ak'tele'i och kulanuke ja b'a wa xkulaniye ajyi ja ma'tik sak sb'ak'teli ja b'a wa x-ajyi wa'eli, wa xwajye b'a yiglesya'e ja ma'tik sak sb'ak'tele'i sok wa x-ochye b'a mi' oj b'ob' kulanuke ajyi ja b'a sneb'jel ju'uni.

* **Lekil tsomjel jas wa xk'u'laxi'i.** Lekil sk'anjel jastal b'a oj jta'tik jlekilaltik sok ja jmojtiki.

Ja jastik wa xk'anxi ja b'a yiljel iti' ja'ni jastal:

—Ya'jel ochuk ja jmojtiki b'a wa x-ajyi wa'el, b'a luwar majlanel sok tuktukil.

—Slokjel sok ya'jel ya'tel ja ma'tik k'ik' sb'ak'tel sok mi' oj ijnaxuke.

—Ya'jel kani ja sle'jel yi'le smul ja ma'tik lutjiye yuj ja wokolaneli.

—Sk'u'ljel jun tsome jmojtik k'ik' sb'ak'tel sok sak sb'ak'tele, b'a oj yil-e jas k'a'u'il oj ochuke ja tuk jmojtik ja b'a ya'teltajel iti'.

B'a sju'un sts'ijb'an sb'i'il Ja yip ja oj jk'an jb'ajtiki, wa xyala ke ja jastal wa spensara'an ja Gandi yila sb'ajtanil ek'ele ke ja yaljel sk'anjel jb'ajtiki, “...ja' jun k'ak'anub' jel yip yi'oj jun tsome jmojtik wa x-ijnajiye ja b'a yiljel ja jlekilaltiki”, sok wa xyala oj cho jk'antik ja ma' mi sk'anawotiki, sok mi' yuj oj jk'antik ja jastali, sok ja yaltsil wa x-ijnani sok ja mi xkiswani, b'a oj jle'tik jun stojb'esjel ja jastal wa x-ijnani, pe mi' yuj oj ch'ayxuk sna'jel ja ye'ni.

Ja Martin Luter King milji jun sk'a'u'il 4 ja abrili b'a 1986 yuj ja wa sk'ana oj kil jb'ajtik lek sok junotik xta. Ja' yuj wa x-alxi ja winik iti' ja sk'umal ja “ma'tik mi xk'umani'i” ja'xa ja jastal chami jel jitsan ja jastik b'ob' k'u'laxuki: ja wokol stulu yi'i ch'ak tojb'uk ja jastik wa xk'anxi'i; sts'akatal ja jastal tsomo ja jmojtiki mixa ijnajiye ja jmojtik ma' te'ye tiwi —cho ja'chni ja b'a tantik banko— sok ja'chni b'a sutanal sat k'inal. B'a 1964 a'xiyi **Jun slekil sk'eb'jel yuj ja ya'teltajel ja jlekilaltiki***.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

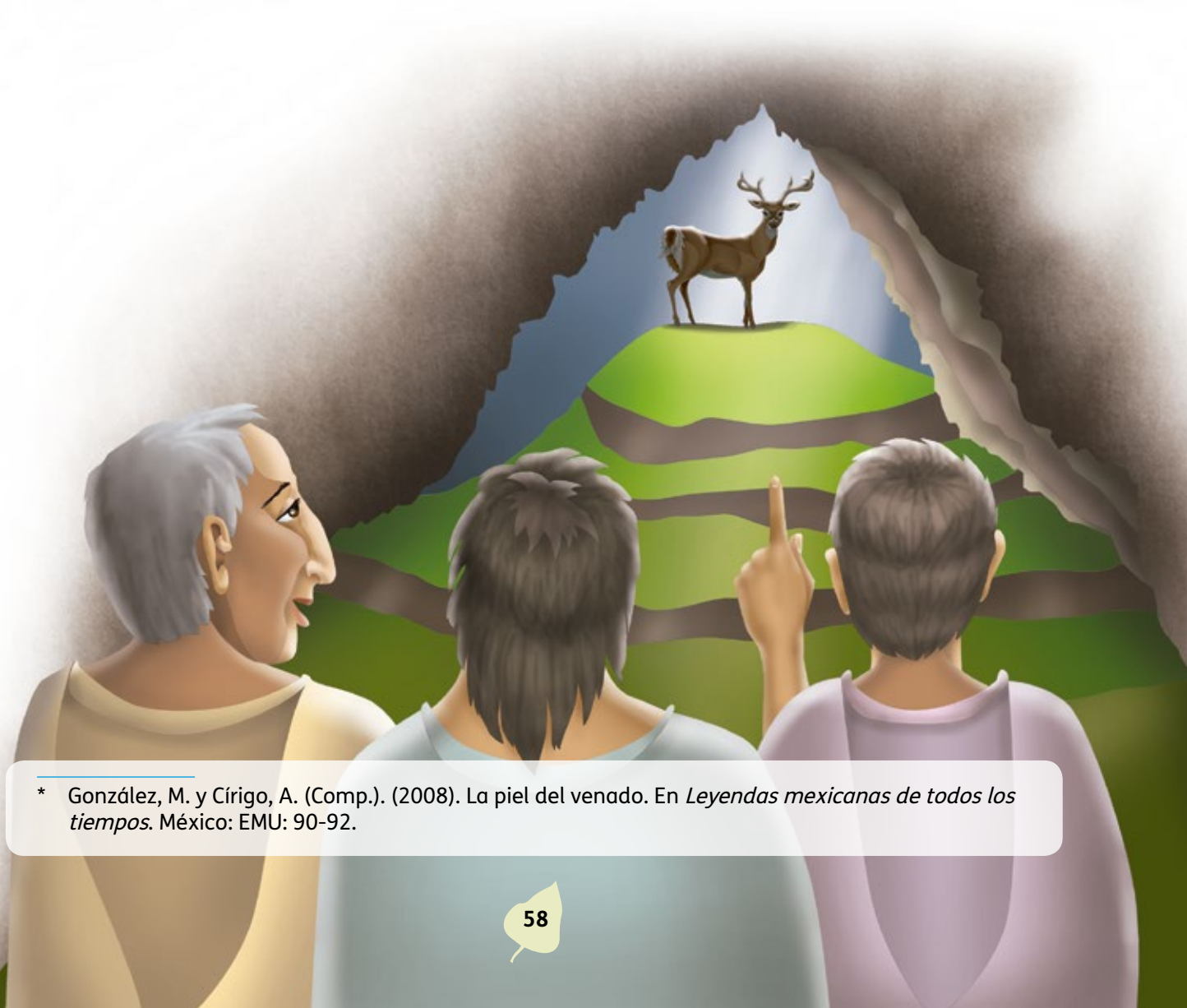
* **Jun slekil sk'eb'jel yuj ja ya'teltajel ja jlekilaltiki.** Jun sk'eb'jel wa x-a'xiyi jun ma' a'tel tsamal b'a oj kil jb'ajtik lek sok ja tuk jmojtiki sok ja b'a tuk chonab'i.

32. Ja sts'ujmil ja k'ujlal cheji*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik maya

Wa slo'iltane ke ja najate'i, ja k'ujlal cheji, ja sts'ujmili mi' ja'chukuk jastal wa xkilatik ja wewo. Wa xyalawe ke ja yelawi jelb'i sak aji, ja' yuj jelb'i juts'in wa xta'ji k'ot yuj ja jmojtiki b'a oj miljuk, yuj ja jel juts'in x-ilxi chikan b'a'y ja yoj k'uli.

Ja k'ujlal cheji jun chante jel tsamal x-ilji yuj ja jmojtiki, yuj ja jel x-ajb'ani ja sb'ak'teli sok ja sts'ujmili wa xmakuni b'a koltunub' b'a jun k'ak'anel. Ja' yuj ja jastal iti', ja k'ujlal cheji jel tsajlanub'al ja b'a slujmal Mayab, yuj jastal it jel milji kol ch'ak ch'ayuk.

* González, M. y Círiga, A. (Comp.). (2008). La piel del venado. En *Leyendas mexicanas de todos los tiempos*. México: EMU: 90-92.

Jun k'ak'u'il b'a yojol ja cham k'ujol iti', jun yal k'ujlal chej wa'n yu'jel ja' b'a jun paman ja'; b'a yab' k'umal lajan sok mojan ay; yajni waj sut sb'aj yila ke jun nole winike wa'ne sjipljel sb'a yal te' ay sni'. Sokto sxiwel spaka ajnel, sok ja yok sk'ab' jel x-ajni soki, pe ja yajneli mi' malanuk yuj ja chab'xa ek'ele kol me' xyamji yuj ja tantik b'ejyumi.

Yajni oxa lajuk mok' b'a jun yoj k'e'en nak'an b'a yoj k'ul. Ja b'a luwar iti' ay oxe lekil yal ma'tik wa xb'ob' sk'ul-e chikan jastik, sok yab'ye jastal wa'n wokol ja yal k'ujlal cheji yuj ja syajb'el b'a jun yok.

Sna'awe syajal ja yal chante iti' ja' yuj yajnaye yi ja syajb'eli sok skoltaye oj ajyuk nak'an cha' oxe k'a'u. Ja yal k'ujlal cheji jel sk'ana yi'le ts'akatal ja yal winike iti', ja' yuj wa slek'a yi'le ja sk'ab'e'i.

Ek' chan lajune k'a'u ja yal chante iti' tojb'i lek; yajni yab' ke tojb'ita, sk'uman kan ja yal oxe winike iti' sok xiwel xiwel el k'en ja b'a sti' ja k'e'eni. Yajni oxa jakuk, june ja yal winiki jak slaje sok yalyab'i:

—iMajlan! Mokto wajan, jel lek xkilawatikon ja' yuj, oj ka'tikon awi jun jas wa xak'ana, we'n oj awal jasunuk-a.

Ja yal k'ujlal cheji kulani b'a yok sok sts'ijb'an sk'ujol jasunk'a oj sk'ani. Yajni ek' juts'in yal yab'ye:

—Ja jas wa xk'ana ja ke'ntikon ja k'uljal cheji mi' jel oj ko'kotikon tojanxta ja b'a sk'ab' ja b'ejyumi. ¿Ayma jas oj b'ob' ak'u'lukex b'a oj akoltayonex?

Ja yal winike'i sk'ela sba'je sok yajni ch'ak sajaljuke yalawe yab' ke oj b'ob' ya'we yi ja jas wa sk'ana. Smojtaye masan b'a sti' ja k'e'eni sok june ja yal winiki smuts'u k'en t'un lu'um, sok sjipa b'a sts'ujmil ja yal k'ujlal cheji sok june ma' sk'ana ke ja sxojob' ja k'a'u oj tukb'uk ja yelaw ja chante jawi.

Takal takal, ja sts'ujmil ja k'ujlal cheji mixa jel xliipi sok ch'ak ts'ijtulaxuk, masanto slaja sb'aj sok ja yelaw ja lu'umi, k'ik'il ya'ax, jastal slujmal ja b'a kulan ja Mayab. Ja'xa ja juts'in jawi alji yab' yuj ja yoxil yal winiki:

—Ja ya'ni, ja sts'ujmil ja k'ujlal cheji ja'ch yelaw oj kan jastal jnantik Lu'umk'inal b'a mi' jelxta wewo oj chiknajuk. B'a ja'chuk ja k'ujlal cheji oj skolta sb'aje ja b'a sk'ab' ja b'ejyumi, pe yujk'a jun k'ak'u oxa a'juk yi'le oj b'ob' ochuke b'a scha'anil skukb'al ja k'e'eni, b'a mi' oj ta'juka sok ja ke'ntikoni ti' oj ajoyukotikon b'a oj jkoltaye'tikon ja ta yujk'a ja'ch wa sk'anawe'i.

Ja yal k'ujlal cheji jel sk'ana yi ts'akatal ja yal winike jawi ja' yuj cho slek'ato kan pilan ek'ele ja sk'ab'e'i sok ti' waj b'a oj waj yal yab' ja tuk smoji jastal ay ja lo'ili. Ja yajni jawi ja sts'ujmil ja k'ujlal cheji ja' sna'jel ja Mayab, yuj ja yelawi lajan sok ja jnantik Lu'umk'inal ili sok ja'xa ja yal sts'ijtulili ja'ch jastal sti' k'e'en.

Wa x-alxi ke ja ya'n k'ak'uji, ja k'ujlal cheji wa sk'anawe yi ts'akatal ja yal winike jawi, yuj ja sts'akatal ja jas k'anji yi'le'i, wa xb'ob' snak' sb'aje ja b'a sk'ab' ja b'ejyumi sok cho aye'to ja b'a jlujmaltik maya.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

33. CH'in Mandaranum*

(K'utsan lo'il)

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a Pransya

Ja'ch ay ja yajni sje'a sb'a ja pa'ayi:

—San —xchi ja pa'ayi.

—San ¿mach' aya'a? Jel tsamala —yala ja yal mandaranumi.

—Jun pa'ayon —yala ja pa'ayi.

—La tajnan jmok —yala ja yal mandaranumi—. Jel cham k'ujol ayon...

—Mi' oj b'ob tajnukon amok —yala ja pa'ayi—. Mi' alak'il chante'ukon.

* De Saint-Exupery, A. (s. a.). Capítulo XXI. En *El Principito*. Madrid: Enrique Sainz Editores: 93–98.

—¿Jasunk'iluk ja alak'ili?

—Jun jas jelxa sch'ayel sna'jel. Ja'chtik jastal oj jk'an jb'ajtik...

—¿Oj jk'an jb'ajtik?

—Jawi —yala ja pa'ayi—. B'a ke'na, jun yal keremato lajana sok jo' tajb'e mil yal untik sok mi' oj makunanan kuj; b'a awe'na, kechanon jun pa'ay lajan sok jo' tajb'e mil pa'ay sok mi' oj makunukon awuj, pe yujk'a oj wa'alak'axukon, oj makunukon awuj sok oj makunan kuj ja ke'ni. Kechan awe'na oj ajyan kuj ja b'a lu u'm k'inal iti', cho ja'chuk ja we'ni kechan ke'n oj ajyukon ja b'a lu u'm iti' ja ta wa alak'axukoni ja jsak'anili oj yijlab'uk ja k'a'u'i... Ja wab'ejyeli oj k'ab' jastal jun k'in. ¿Wanma xawila ja yaljol trigo jawi? Ja yaljol trigo mi jas ya jak jk'ujol, pe ja we'ni ja yelaw ja stso'otsil ja wa'olomi ja'ch yelaw jastal oro ja'xa ja yajni xa wa alak'axukoni ja slijpel ja trigo oj ya julan jk'ujol.

Ja pa'ayi ch'ajb'aji sok kan sk'el jalb'el lek ja yal mandaranumi:

—¡Mok tukuk ak'ujol a alak'axukon! —ja'ch yala.

—Lekb'a —yala ja yal mandaranumi—, pe mi' oj alb'ukon amok. Yuj ja ojto jle' jitsan kamigo sok oj jneb' jitsan jastik.

—Kechan wa xna'xi sb'aj ja jastik wa x-alak'axi'i —yala ja pa'ayi—. Ja winike'i mixa xb'ob' sneb'-e jastik ja ye'nle'i wa smanawe jastik k'u'lanxa yuj ja chonumani yuj ja me'y chonuman amigo ja' yuj mixa ay yamigo'e. ¡Wank'a xak'ana jun awamigo, a alak'axukon!

—¿Jasunk'il ja oj jk'ulb'a? —sjob'o ja ch'in mandaranumi.

—Mi' oj ochan ajnel jomol —yala ja pa'ayi—. Najat oj k'e kulanan k'ak'u k'ak'u oj moxan jani.

Ja el k'ak'uji kumxi ja yal mandaranumi.

—Masto lek ja jakanto junxta b'a'y k'a'u —yala ja pa'ayi—. Ta jakya la kaltik, jun b'a chane ora b'a oxe ora, oxa och tsamalb'uk ja kaltsili ja'xa ja yajni xya'a ja chane ora ¡oxa kil janek' sts'akol ja stsamalil ja kaltsili!

Ja' yuj ja yal mandaranumi ya alak'axuk ja pa'ayi ja'xa ja yaj
mojxi yora'il oj stsajlan ja sb'eji sk'uman kani.

—¡Aj! —yala ja pa'ayi—. Oj ok'kon.

—We'n amul —yala ja yal mandaranumi—. Ja ke'ni mi xk'ana
ajyi jas oj jk'u'luk awi, we'n awala oj ka alak'axan.

—Merani'a —yala ja pa'ayi.

—¡Pe oj ok'an!, Ja'chuk mi jas awa'oj el sok spetsanil ja iti'.

—Ay jas oj ki'e —yala ja pa'ayi—, ja wana'ulab'il ja b'a
yelow ja trigo.

CHo ti' yala'a:

—Kax k'ela ja nichimaltiki yajni la kumxi jani ti' oxa b'ob' awal
kab' wajkon oj kal awab' jun nak'an lo'il.

Ja yal mandaranumi wa sk'el ja nichimaltiki, yajni kumxi jani,
ja pa'ayi yala:

—Ja jnak'an lo'i'li jel ko'el: kechan wa x-ilxi tsamal sok ja
kaltsiltiki, ja jas slekili mi x-ilxi sok ja jsatiki. Spetsanil ja winike'i
sch'ayata skujole pe ja we'ni mok lom ach'ay ak'ujol. Amakunuk
smeranil ja jas awa'oj alak'axuki.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:

David Fredy Jiménez Jiménez

**Kumxan b'a waJu'un b'a niwan
neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.**

34. Ja *ministro* sok ja a'tijumi*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a CHina

Yajni kumxi b'a snaj ja **ministro**¹ Yan ja waj b'a schonab'il Jin, sta'a sb'aje b'ej sok jun ik'a si'. Yalyab' ja ma' yi'oj ja k'e'ub'i oj ya tek'an b'a oj ko sk'umuk ja lekil winiki:

—¿Ma'chunk'iluka ja we'nb'a?

—Ja ke'ni jb'i'il Yu'e wa x-aljikab' “Tatal Ton”.

Ja mandaranumi jel cham yab' ja jas aljiyab'i, wa sna'a ke ja Yu'e jel na'ub'al sb'aj jastal jun winik jel sna'a jitsan jastik.

—Pe jas ¿ak'u'lanb'a? ¿Jas wa'na jul ja ili'?

Ja ik'a si' Tatal Toni ti' sjak'a tsamal-a:

—Ya'tijumon jun ma' jel sjastik sb'aj. Sjekunejon jan oj jak jle' si'. Yuj ja jel najat ja b'eji, wa la jijliyon chab' ek'ele'.

* Chang, S. y Calle, R. (2005). El ministro y el esclavo. En *101 cuentos clásicos de la China*. (9ª edición). Madrid: Edaf: 49-51. (Arca de sabiduría).

¹ **Ministro**. Jmojtik ma' wa xyila jujuntik a'tel b'a mandaranum b'a jun CHonab' jastal jlekilaltik snab'jel ju'un ma tuk.

Jel cham yab' ja *ministro*:

—iPe jas yuj ja moso aya jastal awe'n wa xana'a lek pensari!
¿Janek'xa tyempo aya ek' ja'chuk sok jas yuj?

Ti' yala ja Tatal Toni:

—Wa xtek'atikon wa'in soke ja jmoj alijeli. Ja ke'ni mi xb'ob' ka wa'uke sok ja jas wa xna'a'i. Axa oxe jab'il, ja' yuj ochyon a'tujumil b'a jun winik jel yi'oj tak'in.

Ja mandaranumi jak syajal sk'ujol ja jastal ay ja Tatal Toni.

—¿Ojma b'ob' sijpajanan ja ta tupxi yi ja wa wajwali?

—Ojo. Jun kawu mas ay sts'akol yuj jun moso. Ja *ministro* stuku june ja skawuji sok yi'aj och b'a snaj ja ajwalali sok ja'chuk sijpaji ja Tatal Toni. K'apji yi ya'tel b'a **ministryo**¹ b'a oj tupjuk ixaw ixaw.

B'ejiye sok k'otye lajan ja b'a snaj ja *ministro*. Ko' ja ye'n ja b'a sk'e'ub'i sok mi' skisa kan ja Tatal Toni. Ja moso yala ke oj wajuk. Yajni yab' ja *ministro* el jan ja b'a snaji ti' yalyab'-a:

—Ja ke'ni mi xna'a ab'aj ajji pe jk'apa awi oj ajyan jmok sok oj ka'wi awa'tel, ¿b'a awe'na yujma jel t'usan ja jas jk'u'lunej awi'i? Mi xkab' sb'e'j jas yuj wa xawala oj wajani.

Ja Tatal Toni masto jel tuk yab'i:

—Oj kuchwuk kuj ja jastik oj yal kab' jun ma' mi sna'a jb'aj. Pe ti k'a wa xjak b'a ma' wa sna'a jb'aj lek jasunkiluk wa xna'a sk'u'ljel mi' oj kuchwuk kuj. Wa xna'a ke ayxa oxe jab'il moso ayon, pe mi' jel xcham jk'ujol. Ja we'ni wa xana'a janek' ja jts'akoli, ja' yuj atupu b'a oj sijpajukon. Mi' ja'uk yuj ja we'n atupu b'a oj sijpajukoni ti' oj aku'luk ja jas wa xak'ana oj ak'uluk jmoki. Kila ja yajni k'e'tik ja b'a wak'e'ub'i mi' awalkab' ke oj kulanukon. Mi' tukuk kila jpensaran ke yuj ch'ay ak'ujol. Pe yajni jultik ja b'a wanaji cha mi' akisawon kani.

¹ **Ministryo.** Spilulab'il jun mandaranum b'a jun CHonab'. Wa xyila jastal wa stsomo sb'aje b'a junjuntik luwar.

Ja jawi mixa wa xkisa jb'ajtik. Jastal tuk wa la iljiyon ja ti' ochi cho ja'chuk ja ili', ja' yuj wa xkala oj kumxukon ja b'a ajjiyoni.

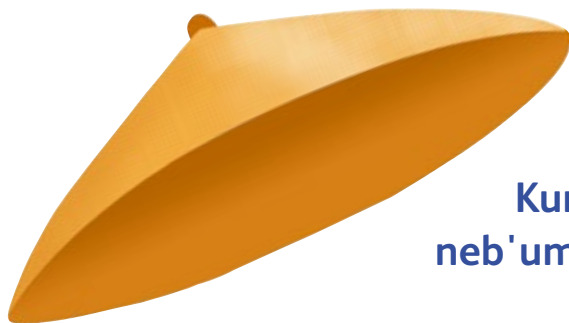
Yajni yab' ja *ministro* ja jastik alji yab'i sna'a jastal wa'n ek'el toj. Spata yi sk'ujol:

—Ti' oj awa aperdon-a. Ja ajji kechan wa xna'a ab'aj najat, ja'xa ja yani wanxa xna'a ab'aj yuj ja jastal wa xapensarani. Wa xk'anawa jitsan ja ya'ni, kanan jmok. Oj awil ke mixa oj jk'ul pilan ek'ele'.

Ja Tatal Toni yala oj kanuk. Ja'xa ja *ministro* yala atojb'esjuk yi ja b'a oj jijluki cho yalyab' ke oj wa'uke. Ya kulanuk b'a tsamal luwar b'a mesa sok sjeb'a yi ya'al ts'usub'. Ja Tatal Toni mi' kujlaji sk'ujol:

—Mi xkila slekil ja jastal wa xayajtayoni. Ja yajtaneli ye'n oj el stuch'il. Oj ya'ki k'ixwel ja ta toj ja'ch wa xawilawoni.

Ja' yuj ja k'ak'u jawi ja Tatal Toni pax jun lekil julb'esnum, toj lek wa x-ajji sok mi xyelk'an ja *ministro*.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:
David Fredy Jiménez Jiménez

**Kumxan b'a waJu'un b'a niwan
neb'uman sok k'u'lan ja tuk a'teli.**

35. Ja K'ox sok ja swinkil ja'i*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a Mejiko

Ja luwar b'a kulan ja K'oxi jel yi'oje ab'al k'umal. Jel t'usan ya'oj ja ja' snajtil ja jab'ili, ja uk'um mojanik ayi jel t'usan ja ya'leli, ja'xa ja alajaltiki takin sk'eljel sok ja'chuk ja te'altiki mi xb'ob' k'i'uke.

Ja K'ox sok ja snani bejyiye najat lek b'a oj sta'e jun luwar b'a wa x-ek' jun niwan ja'. Yajni k'otye jel ja jmojtiki, ja winike'i wa'ne skuchjel ja' ja'xa ja yal untiki wa'ne noxjel b'a yoj ja'.

Yajni wa'n sb'ut'jel ja sch'ub' ja snani, ja K'oxi och b'a yok ja' b'a oj noxjuk. Ja ye'ni mi sna'a lokuj ja', ja' yuj kechan wa xkan sk'el jastal ja smoj untik wa smuku sb'aje ja b'a yoj ja'i. “Lajane sok ja chayi sok mi xiweye oj sijik'-e ja'. ¡Lekb'i la noxjiyon ja'chuk ja ke'ni!”. Wa xk'umani sk'ujol.

Yajni kumxiye ja K'ox sok ja snan ja b'a snaje'i, ja K'oxi och tajnuk b'a sti' na'its. Sts'ijb'an jun niwan ja' ja b'a lu'u'm sok yala ke oj k'ot jun sk'ak'u'il oj sneb' noxjel.

Ja a'kwal jawi ja K'oxi way tsamal lek sok swaychin wa'nb'i xk'umaji yuj jun winik ti' el k'en b'a yoj ja' sok wa x-alji yab' jastal iti':

—¡Wa xna'a ke cham k'ujol aya!

—Mi' meranuk—yala ja K'oxi.

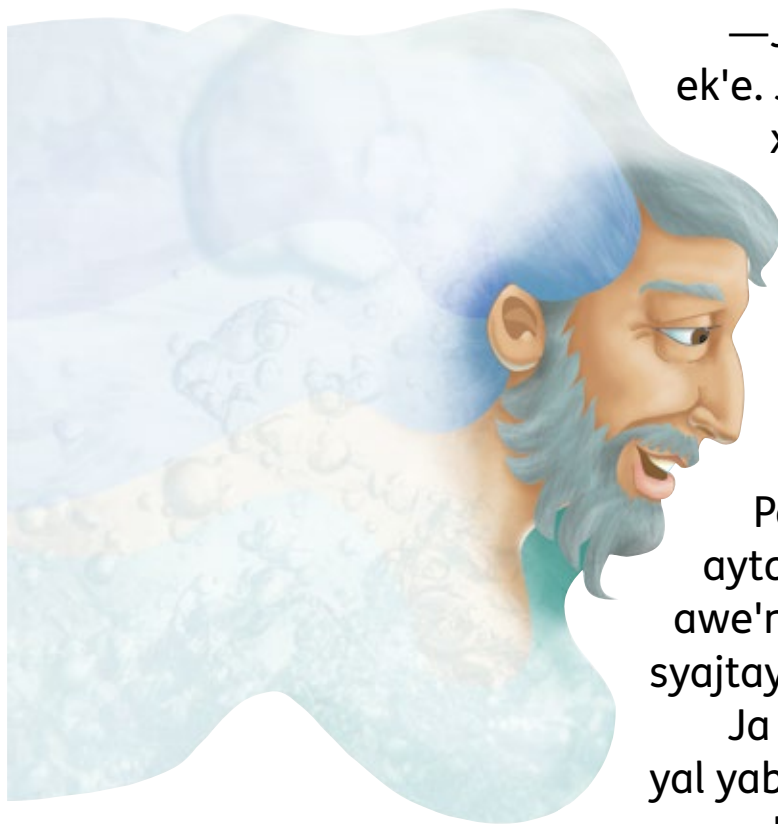
—Ja ke'ni wa xna'a spetsanil. Wa x-ok' ak'ujol ja jnaji, ja ja'i.

Ja K'oxi cham yab' ja jas alji yab'i.

—¿We'n ja swinkila ja ja'i?

—Ke'na. Ti' wa la ajyiyon b'a spetsanil luwar b'a ay ja'. Ja jnaji ja' ja'i., ti' wa la ajyiyon tiwi.

* Gómez, M., González, L. V., Hernández, G., Morales, E. C., Rodríguez, B., Villarreal, M. B., Balmes, Z., Díaz, A. R., Grimaldo, M., Iñigo, L. S., Odabachian, L. J., Salgado, M. E. y Silva, E. (1998). Kox y el señor del agua. En *Español. Segundo grado lecturas*. México: SEP: 162–169.

—Ja jnantati wa slo'iltana ek'e. Ja ke'ntikoni wa xtalnayatikon. ¿Jas yuj ja mi la jul lek ja il b'a jluwartikoni?

—Ja b'a waluwari jel ajyi ja ja'i, pe ja swinkili mi stalnaye, ja' yuj wajyon sok kala mixa oj kumxukon.

Pe ja ya'ni wa xna'a ke ayto ma' wa sk'anawon jastal awe'na, wa sk'anawone sok wa syajtayone.

Ja swinkil ja ja'i tse'ni sok ti' yal yab' ja K'oxi:

—¿Ja we'ni wa xak'ana oj aneb' lokuj ja'? Mi' wokoluk ja ta wank'a xak'ana oj aneb' merani.

—Wani xk'ana'a pe... ¿Ojma jneb'b'a? ¿Yuj ja jelni la xiwyoni!

—Yama ja oxe yal chay iti'. Mi' lom chayuk. Yujk'a ak'uxu oj aneb' ja lokuj ja'i. Kumxan och ja jechel b'a niwan ja'.

—¿Ojma b'ob' ka' yi ja yal chay it ja Raxi, ja jts'i'i? Wa xcho jk'ana ke ja ye'ni oj sneb' lokuj ja'.

—Yuj ja ye'ni mok chamuk ak'ujol, wanxa sna'a lokuj ja'. Jel tsamal la ajyiyon ja wa xk'eb'a awi ja iti'. Kechan wa xk'ana awi oj akoltayon yiljel ke ja winike ixuke'i oj stalnaye ja jnaji.

Ja K'oxi yala oj stalna sok ojcho yalyab' spetsanil ja smoji ke oj stalnaye ja ja'i. Tsa'an sk'uxu ja yal chayi.

Ja el ja k'ak'u, yajni k'e'i, alji yab' yuj ja snani:

—Oj cho wajtik b'a niwan ja'. Ja ja' ki'ajtik jani mi' oj ya' lek ja ta mi xko' ja ja'i.

Ja K'oxi kan sk'el lek ja snani sok ti' yala'a:

—¡Lek nan! ¿Ojma b'ob' ki' ja Raxi?

Ja snani yala ke lek. B'a b'ej, ti' yalyab' ja snan ja jasunk'a ek' ja a'kwal jawi.

—Jel tsamal xkab' wawayichi —ja'ch yala, pe mok ochan atuch'il ja b'a yoj ja'i.

Yajni k'otye ja b'a yok ja'i, ja Raxi ajni och b'a oj sjiip sb'aj b'a yoj ja'. Yajni yila jastal wa xnoxji, ja K'oxi stsatsal sk'ujolan sb'aj sok ch'ay el ja sxiweli. Ja snani syama yi ja sk'abi sok lajan ochye ja b'a ja'i. koltaji yuj ja snani b'a oj sneb' slokjel ja ja'i tsa'an b'ob'xa noxjuk stuch'il ja'ch mixa oj mukxuk. ¡Jel tsamal waj ja yaltsili!

Ja b'a k'a'u jawi och ya' ja' ja b'a slumar ja K'oxi. Ja'xa ja ye'ni, yajni wa xb'ob' yuj wa slo'iltan yi ja swayich ja swinkil ja b'a kulani.

Ja swayich ja K'oxi puktesxi ja b'a luwar jawi sok yib'anale sneb'awe stalnajel sok syajtajel ja ja'i.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: David Fredy Jiménez Jiménez

36. Ja slo'iltajel ja kanchenek'i*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik b'a Mejiko

Ja lo'il iti' ja b'a Weliyoj, jun kerem ke mi jas yi'oj sok meb'a k'i'i, ja' a'ji k'i' yuj ja sme'xepi. Jun k'ak'u'il ko' chamel ja sme'xepi sok ti' alji yab'-a:

—Ja ya'ni kax le'a wasak'anili, mik'a oj chamkotik wa'in jcha'waniltik.

Ja keremi b'ejyi masan sta'a k'ot jun luwar b'a kulane ja Atlakatl sok ja Ako'atl, ja'ni snan stat ja tsamal ak'ix Ameyali. TSamal yila sok ti' kan a'tijuk tiwi. Yuj ja tatal Atlakatl alji yab' yuj:

—Ta ch'akk'a alox ja k'ul it ja b'a jechel sok ja machit iti', oj b'ob kanan. Pe ta mi' ch'ak awuj, jojto ana ab'aj!

Ja Weliyoji, yuja jel tsats ja schik'eli, yal yab' ke lek. Pe me' sna'a jasunuk ja b'a wa'n sch'ikjel sb'aji. Yajni sakb'i och a'tijuk yajni wanxa x-och k'ik'b'uk ja smachiti mini jun k'ul wa sk'utsu.

Yajni jawi ti' eljul ja yak'ix ja tat aweli, yajni ilji ti' alji yab'-a:

—¿Jas yuj ja jel cham k'ujol aya?

—Jelxa yajtikon. Ja lu'u'm iti' se ay jas utub'al, pe mi xch'ak kujta. Wa la xiwyon ay jas oj yut-on ja watati.

Ja Amayeli ja' jun yak'ix ja tantik chanekesi wa sk'anawe oj sk'ux-e ja keremi. Ja ye'ni lajan sok och sk'an ja keremi, yuj ja jel x-ajb'ani ja yijk'ili, ja' yuj yala oj skoltan:

—Alkab' jasunk'il ja waxak'ana'i: ¿Ojma wa'an ma oj wayan?

Ja ye'ni stsa'a oj wa'uk. Ja Ameyali yi'a jan yi jun swa'el jel x-ajb'ani sok yajni ch'ak wa'uk jastal jun niwan mandaranum, ja Weliyoji och swayel. Yajni yab' sb'a cham yila ja k'utsanxa spetsanil ja k'uli.

* Donnet, B. (2005). La leyenda del cacahuete. *Águila y serpiente. Mitos y leyendas de México-Tenochtitlan*. México: Selector: 55–58. (México Mágico, s. n.).

Ja'xa ja Atlakatl jel cham yila sok sk'ana oj yil ta mas ayip ja kerem yuj ja ye'ni, ja' yuj ti' yal yab'-a:

—Oj ka'wi ja schab'il awa'teli: Oj ak'uts spetsanil ja te'altik te'y b'a yoj jlu'umi sok ja echej iti'. Jel a'jula ab'aj ja ta mi' a k'u'lani.

Jel jitsan ja niwan top te'i sok cho jel tsatsik; ek' sk'ujol mi' oj ch'ak sk'utse. Jelxa yajtik ja yajni k'ot ja yak'ix ja tantik chaneke. Ye'n cho ya kulan yi sk'ujol, yajk'achil ek'ele ya'a yi swa'el sok ya way b'a sk'ab'. Yajni wa'n wayel ja keremi yab' jastal lajan sok tek'ul ja yik'il wa x-el ja b'a sb'ak'teli, ja' yuj wa sk'ana oj ajyuk sok spetsanil ja sak'anili. Juts'in ch'ak sku'luk ja a'teli cho ch'ak ya el ak'inte' ja tolanik te'i.

Ja yajni k'ot ja tat awel chaneke ja b'a yalaji jel cham yila. Yajni wa'nto wayel ja Weliyoji ti' ek' sk'ujol ta mi' mas ayuk yip ja kerem yuj ja' ye'ni sok yujk'a ja'chuk xiwela sb'aj. Ja' yuj yala oj ya' yi jun ya'tel ba' mi' oj b'ob' sk'u'luk b'a

oj yil ta mi ma' wa skoltan. Yujk'a ja'chuk oj syam-e scha'wanile sok oj sk'ux-e el sok ja sche'umi.

—Oj ats'un ja alaji sok wa xk'ana ke ja yan x-och ja a'kwali yijikxa oj ayuk ja iximi.

—Ja ya'ni ojni sk'ux-one'a, yala ja keremi. Yajni ja jawi cha jul ja ak'ixi.

—Mok chamuk ak'ujol Weliyoj. Wa xna'atik ke mi oj b'ob'uk ja jas wa'n sk'anjeli; ja ke'ni wa xk'anawa, la wajtik najat lek.

Jun ch'ay k'ujol mi' yilawe ja chanekesi, ja Ameyali sk'ana yi ja sk'el sat jastal iti':

—K'e'an b'a jpatik, oj wajtik juypel.

Ja tantik chenekesi yi'aje spatik sk'u'lan sb'aje ik'il. Jel tajkele juntiro yuj ja sna'awe ke ja'ta ja yak'ixe wa skoltan ja Weliyoji.

Yajni yila ke oxa lajuke, ja Yameyali yala ke oj moxuk b'a lu'u'm ti' sjob'o yi ja keremi:

—B'a oj b'ob' jnak' jb'ajtik la jk'ul jb'ajtik kechan june b'a oj b'ob' ajyukotik spetsanil tyempo lajan, ¿lekma xawabi?

Snika ja s-olomi b'a oj yal ke lek yajni jawi ja ye'ni pax jun yal te' ke mi b'a wa x-ilxi'a, jel tsamal waji sok jitsan snichmal k'ani. Ja'xa ja Weliyoji pax jun sat te' b'a mi' oj yil-e ja tantik chanekesi, snak'a b'a yib' lu'um.

Ek'a jab'ili, ja winike'i sna'a we sb'aj ja altsilal ts'unan b'a yib' lu'umi: ja'ni ja kanchenek'i.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: David Fredy Jiménez Jiménez

37. Sb'a jitsan sje'jel sok ja Lawra*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a Mejiko

Ja Lawra ti' sb'aj ajyi b'a Kipatla. Ja stati sb'i'il Esteban ay yi'oj ajyi jun styenda. Ja yajni wa x-och ja k'ak'uji ja Lawra wa skoltan ja stat ja b'a styenda, yuj ja ye'n wa sna'a sk'u'lajel jitsan jastik: wa slatsa jastik, wa spaka, wa xya'a kwenta ja yajni wa xtupji yi' sok ja yajni wa xya kumxuk sts'akoli.

Oxe jab'ilxa ek'ta, ja Lawra ko' chamel sok mixa xyab' k'inal, ja' yuj t'ilan slapa jun yal skoltunub' b'a oj yab' k'inal. Ja' yuj, mixa xb'ob' skoltan ja stat yib'anal k'a'u. Wa xwaj sneb' K'umal sok Senya b'a Mejiko chab' ek'ele ja semana. Ja Lawra mi sk'ana oj slap ajyi ja yal skoltunub' ja b'a snajtsil sneb'jeli. A'nima yalunej yab' ja sje'umani ke mi xyab' k'inal sok t'ilan oj sk'el ja sti' b'a oj b'ob' sna' jasunkil ja wa'n yaljeli, a'ji kulanuk man patikajel; sok wa scholo sb'ej jastik ja yajni wa sutu sb'aj oj ts'ijb'anuk b'a pisarroni.

* Gómez, N. (2011). Para más señas, Laura. En *Manual de lectura de los cuentos Kipatla*. México: Conapred: 60–62. (Kipatla para tratarnos igual, s. n.).

Ja Lawra mi jas xyab' sb'ejlal. Yajni me'y yi'oj ja skoltunub'i, mi sna'a ta tsats ma takal wa'n k'umal, ja'ch jastal smoj alijel wa smaklan k'in sok yal tak'in b'a schikin. Ja sje'umani jel x-utani sok wa xyal yab' ke jel tsats xk'umani; sok mi xya kulanuk b'a b'ajtan chole' yuj ja ja' sb'aj ja ma'tik mi x-ajyi toj sok ja'xa ja Lawra wa x-ajyi toj yuj ja mi xyab' ta ay ma' wa'n lo'il tse'ej sok mi sna'a jas yuj ja wa xtse'niye ja smoji.

Ja Lawra me'y yi'oj ajyi yamigo sok mini yamiga. Mi ma' wa spaya tajnel yuj ja mi' sna'a jastal sb'ej ja tajneli. Jun k'ak'u'il payji oj waj tajnuk wa snak'a sb'aje ja'xa ja ye'ni mi' yab' ta'jiye ja tuk smoji, kan nak'an masan ch'ak ja yora'il tajneli cho ochta k'ak'u k'ot ja b'a snajtsil sneb'jeli. Yib'anale ja smoji tse'iji yuj. Ja Lawra jel cham sk'ujol sok yalyab' ja stat ja jas ek' yuji.

B'a yoj snajtsil sneb'jel, ja Lawra ay yi'oj chab' smoj cho'tik loje', Sandra sok Sawul, tuk lek ja ye'nle'i. Ja Sawuli jel x-och ixta

lo'il; ja'xa ja Sandra mi' jel xk'umani sok jel sna'a; ti' wa xcho kulani b'a sts'e'el ja Lawra.

Jun ek'ele'il, alji yab'ye yuj ja sje'uman oj sts'ijb'aye jujuntik xe'n lo'il, ja Lawra t'ilan oj sk'el yi ja sti' ja sje'umani b'a oj sts'ijb'an wewo jasunkil ja wa'n yaljeli. Ja b'a tsa'an xe'n lo'ili, ja je'umani yala sok sutu sb'aj b'a oj sk'el ja sbentana'il na'its.

Ja Lawra cham sk'ujol, sutu sb'aj oj sk'el ja smoji. Yib'anale wa'ne smaklajel, wa'ne sk'eljel sok ts'ijb'anel b'a sju'une'. Wajto yab'i, ay ma' wa'n yamjel yi ja sxujk'ub'i sok jun kusub'. Sutu sb'aj sok yila ja Sandra, ja smoji, wa xje'ji yi ja sju'un b'a sts'ijb'unej niwan lek b'a oj b'ob' yile'.

Yajni elye tajnel, ja Lawra ya' yi ts'akatal ja Sandra yuj ja koltaji sok ti'xa kanye scha'wanile sts'ijb'an sb'aje sok sk'ab'e. Yaj ch'ak ja yora'il wa xtajniye'i, ja Lawra sje'a yi senya jastal je'ji yi yuj ja sje'uman b'a K'umal sok Senya b'a Mejiko. Ja Sandra mi sna'a ja jasunkil wa xyala sok ja sk'ab'i, ti'xa yalyab' ja Lawra “¿wanma xak'ana oj kamiga'uk jb'ajtik?” Ti' yala ja Sandra ke ojo.

Ja Sa'uli, ja smoj-alijel ja Sandra, yila ja jasunkil wa'ne sje'jel sok ja sk'ab'e'i, waj ajnel oj sjob'e, ja'xa Lawra k'e yal ja ma' mi xyab' k'inali wa syamawe ja senya jaw b'a oj b'ob' lo'lanuke'i.

Ja chab' loji jel tsamal ajyi ja yaltsile'i sok yalawe oj cho sneb'-e ja ye'nle'i. Ja'xa ja Lawra cho jel tsamal ajyi ja yaltsil, yuj ja sk'u'lanta chab' yamigo ajk'achi.

Ja chab' loji yalawe sok ja Lawra ti' oj yil sb'aje b'a styenda ja stati b'a oj wajuke sneb'jel ja Senya b'a Mejiko. Ti' ajyiye tiw yib'anale, sok waj ja smoj alijel ja cho'tik loji, sb'i'il Beto, yaj k'ot ja Susi, ja smoj mas niwanxa ja Lawra wa xcho k'ot sneb'jel ja ju'uni. Ja Beto yila jun ixuk tsamal lek ja yaj ch'akta wajuke'i. Ja stat ja Lawra yalyab' ja Beto, ja Susi mi xk'umani yuj ja yaj k'i'i mi xyab' k'inai; ja' yuj, wa xk'umani sok senya. Ja Beto wewo sk'ana oj sneb' ja k'umal jawi b'a oj b'ob' sk'umuk ja Susi.

Yaj ek' ja k'ak'uji, ja Beto b'ob'xa sk'um mas lek ja Susi. Ja Beto sok ja Susi k'e sk'an sb'aje. Ja Lawra yila jun k'ak'u, te'ye b'a jun wa schonowe wa'el ti' yila tiw wa'ne yaljel sb'aje ja'ch sok senya: Wa xk'anawa.

Ja stat ja Lawra sk'ana yi ja ma' wa sje'a ja K'umal sok Senya b'a Mejiko, jun niwan ju'un b'a wa xyala jastal oj k'umanan sok ya' yi ja ju'un jaw ja Sa'uli. Nak'an, snok'o b'a yojol ja snajtsil ja neb'uman ju'un sok ti'xa yalyab' ja smoji ke ja' jastal oj sk'umuk s'b'aje b'a yojoli. Yib'anale k'e sk'an-e oj sneb'-e ja k'umal jawi.

Yaj och ja ma' wa sjea ju'uni kanye ch'ab'an sok sje'a yi'le ja senya ja ya'jel sani. Ja yora jawi, mixa b'ob' yal ja jasunkil wa xyala kada sakb'eli: ija oj ch'ajb'ajuke'!, yuj ja yib'anale mi' wa'nuke awaneli. Tixa yal yab' ja Sandra ja wa'ne sk'u'lajel jastal sje'jel yi'le ja b'a K'umal sok Senya b'a Mejiko, ja jastal wa xk'umaniye ja ma' mi xyab' k'inal b'a Mejiko.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Claudia Libni Alfaro Jiménez

38. Ja ma'tik wa stojb'ese ab'al k'umal b'a slujmal tseltal*

Yaljel sb'a jmojtik tseltal

Ja a'tel wa sk'u'laye ja ma'tik wa stojb'es ab'al k'umali ma *Melsanwanej* (sat k'umal b'a tseltal wa xyala “oj ajyukotik b'a snalan”) ja b'a skomone ja jmojtik tseltali, wa stuluwe ja jas ek'ta yujule ja ma'tik ek'yeta sok ja jasunkil wa sk'u'laye ja ma'tik ek'ye'ta sb'i'ile maya b'a jastal wa sk'u'laye ja jlekilaltiki sok ja jastal ja smodo'e'i.

Ja ma'tik wa stojb'ese ab'al k'umali wa stsa'awe b'a oj ya'teltaye ja jlekilaltik b'a yojol ja komoni. Wa x-a'tijiye sok ja ma' sb'ajtanil, b'a oj sle'e ja jasunkil ja lek b'a ma wa'ne ab'al k'umal ja b'a wa x-ajyi b'a yoj komoni, wa sle'awe ja b'ejaltik b'a oj kumxuke b'a oj sle'e ja jasunkil ja ch'ayel aye b'a yoj komoni.

* S. A. (1999). Enfoque: El regreso de corazón, justicia y reconciliación en la tradición indígena. Sipaz, 4(3). Recuperado de: <https://bit.ly/3bSDZyz>. Adaptado por María de los Ángeles Alba Olvera.

Ja Ma'tik t'ilani ja ma' ay schol wa xsk'u'lan jlekilaltik (jmojtik ma' wa sk'u'lan jlekilaltik) sok wa xyala smeranil ja wa stsa'awe ja jmojtik te'y b'a yoj komon b'a oj sk'el ja jastal wa x-ajyi ja sak'anile'i sok ja jastal ya'uneje kan ja ma' wajyeta'i. Yaj wa xya'we yi ja schole'i, wa syamawe jun mak'e te' sok wa xko'ye mek'an b'a sat jun pop.

Ja pop jawi wa xyala ja ma' ay scholi wa syama ja schol jawi b'a oj sk'u'luke ja sts'isulab'il ja spo'wil ja k'u'lub'al ja pop jawi b'a oj ajyuk yip ja komoni lajan sok ja jlekilaltiki sok smeranil b'a yoj komoni. Ja ma' te'y nalinajel wa skoltan sb'aje b'a ya'tele sok ja *Koltaywanej* (ja ma' wa sle'a lo'il b'a jlekilaltiki), ja ma' wa xyila sok wa sje'a b'a yojol ja komoni b'a slekilal jun winik sok ja komoni sok wa xya'awe parte ja ma' mi sk'u'lan ja jlekilaltiki.

Ja b'a sk'umale ja jmojtik tseltali, ja k'umal “ma' ay scholi” wa xyala “ja ma' ay yi'oj jun a'tel”, ja' yuj, ja ma' ay scholi wa xkalatik jastal jun a'tijum b'a yoj komon. Sok mi xtupjiye ja yajni wa sk'u'laye ja ya'tele'i; ja ma' ay scholi “wa stupuwe” sok ja ya'tele'i. Jun ma' wa sle'a lo'il b'a jlekilaltik wa xyala jun lekilal ja yaj ojxa k'e'uk ja ya'teli: “ja yajni kulane'xa'i wa xk'ana mixa oj k'umananik ja jastal wa'nex k'umali mokxa ak'umuk ab'ajex ja'chuk (ja'ch awanel). Ja wewo wa'nexa sneb'jel jastal oj ajyuke mas tsamal ja smodo'e'i. Yajni mixa la awanitik ja jk'umaltiki wa xk'umb'i sok ja'chni ja jtajkeltiki”.

Tuk jmojtik wa sle'a lo'il b'a jlekilaltik wa xyala: “yajni ay ki'ojtik jun ab'al k'umal, ɟas oj jk'u'ltik? [...] T'ilan oj kiltik ja jasunkil ya k'e'uk ja tiro jawi. Ta jel tsats ja ab'al k'umal jawi, sok mi xb'ob' tojb'uk, t'ilan oj jle'tik tuk mojtik b'a wa sna'a jastal oj ya laman ja ab'al k'umali”.

Jun tojb'esnum ab'al k'umal wa xyala mi' oj kiltik ma'chunk'a ja aysmuli mas lek oj kiltik ja ma' lekil winiki ja b'a oj kiltik b'a scha'wanile: “Ta jelk'a ma' xana'a syajal, mi' oj b'ob' ajyan ja we'n b'a snalane ja ma'tik wa'n ab'al k'umali [...] Ta wank'a xjak syajal awaltsil yuj wakomoni, ay sluwari. Pe yujk'a ja' wa xana'a syajal ja jmojtiki ja schab'il ma'tik wa'ne ab'al k'umal jawi ja' yuj mi' oj b'ob' sle'e ja jastal oj k'u'lxuk b'a oj jtojb'estik ja tiro'anumi ta amoj alijel ja ma' wa'ne tiro t'ilan oj jtukb'estik ja ma' oj ajyuk b'a snalane ja tiro'anumi b'a oj jle'tik ja ma' mas lek oj kanuki ti' oj kan tiw yib'anal ja k'ak'uji. Ja b'a axa le'ub'ali t'ilan oj le'xuk ja ma' oj ajyuk b'a snalan ja tiro'anumi.

Ye'n wa xyala jastal iti': “ay jas jel t'ilan oj ka'tik niwan ja kaltsiltiki. Oj b'ob' yut-a'e, oj ya'we k'unb'uk ak'ujol b'a oj akoltaye, oj ya'we xiwan b'a oj wajan sok jun k'ole”.

Ja ma' te'y b'a snalan b'a jmojtik tseltali t'ilan oj a'tijuke sok ja yib'anale ja ma' wa x-ajyi b'a nalinajeli. Jun tsome ma' te'y ma'

wa stojb'ese ab'al k'umal wa sk'u'laye oxe nup: ja Ma' b'ajtani sok ja sche'umi, ja'xa ja ma' te'y b'a snalane'i sok ja sche'umi cho ja'xa ma' wa sle'a lo'il b'a jlekiltiki cho ja' sok ja sche'umi.

Ja'xa yaj k'e'ta'el sniwanil jun ab'al k'umali sok mixa sk'anawe oj k'u'lxuk jastal oj ajyuke lek ja ma' wa x-ajyi b'a snalane sok ja sche'umi, wa xk'umaniye sok ja ma' wa'ne ab'al k'umali, wa xcho k'e' lo'il sok yib'anale' sok wa x-ajyiye b'a snalane ja ma' wan ab'al k'umali.

Ja yaj wa sta'a sb'aje chab' k'ole'i ja b'ajtan wa sk'u'laye'i ja ma' wa x-ajyi nalinajeli oj stojb'ese b'a mixa oj ajyuk mas ab'al k'umal; ay mi xyab'ye'a cho t'ilan wa xk'umajiye jitsan ek'ele b'a oj stojb'ese ja ab'al k'umali sok ja b'a oj sk'u'luke ja jmojtik iti' oj sna'e ke mulanume ja b'a ab'al k'umali.

TSa'an oj le'xuk ja jasunkil ya k'e'uk ja tiro sok oj a'tijuke b'a oj b'ob' stojb'ese. TSa'an, oj spensara'uke yib'anale ja ma' te'y b'a snalane'i jastal oj b'ob' sta'e jastal oj tojb'uk ja ab'al k'umali; sok jastal oj b'ob' sk'u'l-e b'a mixa oj ochuke mas ab'al k'umal (jastal stojolil) wa xyalawe mixa ma' oj sjome.

Yib'anal ja atel iti' wa xk'u'lxi sok yib'anale ja ma'tik te'ye b'a snalane'i ja ma' wa xyala sk'ujule b'a mixa oj k'e'uke ab'al k'umal ja jmojtiki. Ja tuk a'telil wa xk'u'lxi ja oj ochuke b'a jun lo'il b'a wa xkanye ju akwerdo oj sk'u'luke pirmar ja ju'un b'a mixa oj ochuke mas ab'al k'umal, cho chab' testigo (ma' oj cho sk'ul pirmar), ma'tik ajyiye b'a snalane'i sok ja ma' ay schol b'a yoj komoni.

Ja ya'ni wanto x-ajyi jun nupe wa x-ajyiye b'a nalinajel sok ja ma' wa sle'a lo'il b'a jlekiltik, wa xya'we yi sb'i'il “ja ma' wa stojb'es jun ab'al b'a jmojtik tseltal” ja ma' wa sk'ela jitsan komon b'a jo'e schonab'il ja Chyapasi.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Claudia Libni Alfaro Jiménez

39. Ja jasun wa snak'a ja Kristina*

Scholjel jas mi' ek'eluk b'a Mejiko

Ja Kristina, jun yal ak'ix yi'oj lajchawe jab'il, ti' sb'aj aji b'a Tiwistlan sok ja sme'xepi, yuj ja snanstatl ti' wa'ne a'tel b'a Estados Unidos. Yaj cham ja sme'xep ja Kristina, kumxi ja snani sok yalyab' ti' oj cha waj b'a Kipatlá sok ja snu' Aldo. Ja Kristina wajta aji b'a Kipatlá sok ja sme'xepi; waj smojtan b'a oj schon-e jun chitam sok ja'ji yi jitsan stak'in!

Ja Kristina mi xk'ana eluk ja b'a sluwari jel lek xyila ja snajtsil sneb'jeli cho ja tajnel soke ja yal yamigo; chamel sk'ujol, k'e schap ja jastik sb'aji sok waj b'a snaj ja snu' Aldo, je'uman ju'un b'a snajtsil sneb'jel sok jel lek xyila.

Ja pilan k'ak'uji ja k'ot ja b'a Kipatlá, ja snu'i yi'aj och b'a snajtsil sneb'jel. Yaj k'ot ja b'a snajtsil sneb'jeli, yila ja Kristina ke ja yal keremtik sok ja yal ak'ixuki lajan sok jel tuk aye, sok ek' sk'ujol ke mi' wa xk'umaniye ja sk'umali.

Yajni kulani ja Kristina b'a jun kujlayub', yila mi' yi'ojuk ja sju'un b'a sk'umajel ts'ijb'anub'al b'a Tiwistlan. Yaj elye tajnel, sk'ana yi ja sj'eman jun ju'un, pe jel cham yila, ja ju'uni kechan ts'ijb'ub'al b'a kaxlan k'umal.

Ja snajtsil sneb'jel b'a aji ja Kristina wa xje'ji chab' k'umal ja'xa ja tiwi wa sneb'awe b'a kaxlan k'umal sok b'a nawatl, cho ja'chni wa x-a'ji yi ya'tel yuj ja sme'xepi b'a oj sk'u'l b'a nawatl yuj ja ja' sk'umale'i sok ja' wa xyalawe sok ja jastal ek' ja najate jmojtiki sok ja b'a kulane'i; ja sme'xepi wa xyala jel lek oj sneb' lek ja sk'umali b'a mi' oj ch'ayuk ja sk'umale ja ma'tik ch'akta

* Gómez, N. (2011). El secreto de Cristina. En *Manual de lectura de los cuentos Kipatlá*. México: Conapred: 22-25. (Kipatlá para tratarnos igual, s. n.).

chamuke'i. Yaj yila ja syajk'ak sk'umajel ju'uni ja Kristina sna'a ja jasun yala ja sme'xepi sok yala ke smeranil, ja b'a sk'umajel ju'un ajiyi yuj ja ma' wa sje'a ju'uni, ch'ayta ja sk'umale nawatl.

Ja Kristina k'e sna' sb'aje ja smoji b'a wa sneb'awe ju'uni, ja b'ajtan yamiga ja' Nadya. Jun k'ak'u'il, ja Nadya sloko b'a snaj cho tajniye sok ja sts'i' sb'i'il CHich.

Yaj och ja k'a'u'i, ja snan ja Nadya ya'yile tak'in b'a oj wa jsman-e jun spaleta'e. Yaj k'otye ja b'a tyenda, wa jtsa'e b'a stak'inil wa xya cheb'uk ja spaleta'e'i. Yaj och ja swats ja Nadya, sb'i'il Balbina, jel tuk kan sk'el ja Kristina; sjob'o yi ja Nadya ta ja' yajk'achil yamiga, ti'xa sts'ijb'an b'a jun ju'un sok snok'o b'a parede.

Ja Kristina sta'a k'umajel “Ja ma' wa smojan indyo...”, pe ja Frisko, cho ti' ajiyi b'a tyenda, k'e b'a sat jun kaja, stocho el ja ju'un jawi sok sjipa el b'a ts'i'lel. Ja'xa ja Balbina och tse'nuk yuj ja wa x-ek' sk'ujol ke ja Kristina mi sna'a k'umuj ju'un sok oj sk'el lek ma' wa smojan.

Ja Kristina jel x-el b'ejoyuk ochta k'ak'uj; jun k'ak'u'il, sta'a jun yal nait, smojo k'ote sok yila te'y jun yal ib'oy lutan-a. Ja ye'ni yab'ta yab'alil ke ay jmojtik wa syamawe ib'oy b'a oj sk'u'luke wajab'al (a'tijub' sb'a k'inanel); ja' yuj juts'in ya eluk ja yal ib'oyi, stela sok waj b'a snaj. Sk'u'lan yi jun soj sok ya'yi swa'el; jel xiw ja oj sijpani yuj ja lek xcho yamji yuj tantik ma' wa xya'we pax wajab'ali.

Yajni k'ot ja sju'un ja Kristina b'a kaxlan k'umal sok b'a nawatl, ja je'a ju'un CHinto yal yab' oj sk'umuk yi'le ja smoj ja sju'un b'a nawatl; b'ajtan ja Kristina

jak sk'ixwel pe ja tuk smoji och sjob'-e jastal wa x-alxi tuktukil sat k'umal.

Ja Kristina k'e yalyab'ye wa xk'e' sajto stuch'il, b'a oj waj yi' ja'. Ja ye'nle ja yal smoji mi sk'u'aye ta kechan ay jun syabe'il ja' ja b'a skomon ja Kristina sok yib'anale wa sb'ut'uwe jujune balde b'a oj yi'e b'a snaje. CHo mi sk'u'ane ta wa sna'a ja Kristina ya'jel el sts'istak'in ja tseki, wa xk'e' b'a niwakik te' cho wa sk'u'lan ixta'al sok takin po'wil te'.

Jujuntik yamigo ja Kristina wa xwaj sk'el-e nak'ul ja jas wa sk'u'lani. Ja ye'ni wa xyila, pe mi jas xyala. Jun k'ak'u'il, waj ja lus ja b'a Kipatla, ja Kristina el b'a sti' na'its sok jun nichim (kandela) b'a oj ya' yi swa'el ja yal ib'oyi. Jel xyi'aj gusto wa sk'u'lan ja iti' sok wa sk'uman b'a nawatl; ja'ch wa'n ja yajni yab' ay ma'tik wa'n sajaljuki, tsa'an, yila elye ajnel ja Frisko, ja Nadya sok ja Jwan Lu'is sok ja skujlayub' wa xb'eji.

Ja yaj el ja k'ak'uji, b'a snajtsil ja neb'uman ju'uni, yib'anale mi xk'umaniye sok jel tuk xk'elwaniye; ja yaj elye tajneli, ja jeu'man CHinto sok ja snu' Aldo spayawe b'a oj sjob'-e yi jasunuk ja wa sk'u'lan ja och a'kwat sok ja yijlanub'i, wa'n k'umal ja sk'umali sok wa'n ya'jel eluk jastik b'a sbolsa sok wa xya'kan b'a jun yal k'ul sok lokok. Alji yab' ke ja smoj jel cham k'ujol aye sok ja jas wa sk'u'lan.

Ja Kristina ojnike cham tse'ej ja yaj wa'n aljelyab'i; ti'xa yalyab' ja snu' ke ay yi'oj jun yal ib'oy b'a sti' snaj sok kechan wa x-el b'a oj ya' yi swa'el.

Yajni yab' ja neb'uman ju'uni yalyab' ja ma' wa xk'ot sneb'jel ju'un ja jasukil sk'u'lan ja Kristina ke wa stalnan jun yal ib'oy sok ti' yi'oj b'a snaj yib'anale

tsamal ajyi ja sk'ujole'i sok yi'aje ja yal ib'oy jaw b'a jun luwar mi jas oj utjuk, yi'aje b'a jun unibersidaj.

Ja Nadya, Frisko sok ja Jwan Lu'isi, ay jas schapawe yi ja Kristina; sk'u'laye jun lechan ju'un wa xyala: “ja ili', jastal ay jsak'anitik, wa xyajtan jb'ajtik lajan”. Wajye sok ja Kristina b'a oj sjob'-e yi jastal wa x-alxi b'a sk'umale nawatl ti'xa sk'u'laye ja lechan ju'uni; sk'anawe oj snok'-e b'a styenda ja b'an Estebani.

Yaj kumxiye ya'jel kan ja ib'oyi, ek'ye b'a tyenda ja'xa ja Kristina jel tsamal yila ja ts'ijb'anub'al ja sk'umali.

Yajni el ja k'ak'uji, ja Kristina yi'aj ja spelota b'a sjipljeli b'a oj tajnuke soke ja yal smoji ja yajni elye tajneli. Jel tsamal ek' yujil sok joch yuj chab' ek'ele ja b'a aro!

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik:
Claudia Libni Alfaro Jiménez

40. Ja yal chan Dsyu*

Slo'iltajel jas wa xyalawe ja jmojtik maya

Jun ek'ele'il, ja CHa'ak, Swinkil ja Jnantik Ja'i, jak sk'ujol oj sb'ejtan ja slujmal ja Mayab. Ja yajni eli tsamal lek ja yaltsili, wa smajlan oj sta' tsamalik sok sk'i'elal ja jastik ts'unani, pe wajto yile', jun lib'e lek ja sk'ujlali jelxa yi'oj; jelxa yi'ojik ja te'altiki sok ja lu'umi jelxa takin, ja' yuj ek' sk'ujol ke ja sb'a'al ja alaji mi' oj ajoyuk lek.

Yuj ja jastal iti', ja CHa'aki jel cham ja sk'ujoli, och kulan b'a oj spensaruk jastal oj stojb'es ja wokol iti'. Ja'ch ek' juts'in masanto sna'a jas oj sk'u'luk, oj ch'ak stsik ja jastik ts'unani b'a ja'chuk ja lu'umi oj cho sta' yip sok ja jastik yajk'achil oj ts'unxuki tsamalik oj jakuk.

Yajni el yuj ja spensarajel jawi, ja CHa'aki yal yab' june ja ya'tijumi oj spay yib'anal ja yal chan b'a slujmal ja Mayab. Ja ma' b'ajtan k'oti ja yal chan dsyu ya'ax ja sk'uk'mali ja'xa ja sati yelaw kajpey. Wa'nto sta'jel sluwar b'a jun k'ab' te' ja yajni k'ot ja yal chan toj, yelaw k'ik' ja jas mas tsamal sk'eljeli ja' snajtil nej b'ut'el tsamalik sk'uk'mal. Ja toji k'ot b'a sti' sat ja tuki, b'a oj iljuk yuj yib'anale'.

Takal takal ch'ak stsom sb'aje ja yal chani sok yajni ti'xa aye yib'anale'a ja Swinkil ja Jnantik Ja'i ti' yala'a:

—Jeka apayjelex, yuj ja wa xk'ana oj ka' jun awa'telex jel t'ilan.

Maklanik lek yuj ja ja' chikan jastal oj elk'ote ja'ch oj ek'uk ja jsak'aniltiki. Mixa oj ek' mas oj jtsik ja k'ulaltiki sok wa xk'ana awi'lex oj awa'wex el kan ja yintil ja te'altiki, yuj ja ja'ch oj b'ob'

* González, M. y Círiga, A. (Comp.). (2008). El Pájaro Dziú. En *Leyendas mexicanas de todos los tiempos*. México: EMU: 71-74.

ts'unxuk pilan ek'ele'; oj k'u'laxuk ja iti' b'a oj ajyuk mas sat
ja te'altiki, wa xna'a ke oj ak'u'lukex lek; ka'axik wewo yuj ja
k'ak'i ojxta wajuk.

Yajni ch'ak k'umanuk ja CHa'aki ja yal chan dsyu jak sk'ujol oj
waj sle' ja yintil ja iximi; yuj ja wa sna'a ke ja iti' ja' mas t'ilan,
ja b'a oj ajyuk ja jsak'aniltiki.

Ja yal chan toj cho ja'ch spensara'an, pe ja ye'ni ek' sk'ujol ta
yuj skoltan ja inat iti' jel niwan oj iljuk, jastal oj pax jun tsa'ub'al yal
chan sok ja'xa ja tuk yal chani jel oj sk'an-e oj k'otuke jastal
ye'na. Sok ja spensar jawi el juypel tsats lek b'a ye'n b'ajtan oj sta'
k'ot ja inat b'a iximi.

Ja'chuk, ja chab' yal chan iti' elye lajan lajan, pe ja'xa ja toji
yila ja dsyuj sok ska'na oj ek' b'ajtan; ja'yuj sk'utsu ochyi ja sb'ej
sok sjutb'in ko'e b'a oj ek' b'ajtan sok oj ya'kan ja dsyuj.

Ja iti' mi' cham sk'ujol ja dsyuj cho stuluyi ja sjuypeli, yuj ja
wani sna'a lek jasunk'a wa sk'ana'i. Ja'xa ja toji stimayi ja sjuypeli,
b'a t'usan juts'in jelxa ek'el yuj ja smoji. Ojxa k'otuk
ja b'a luwar ja yajni jak sk'ujol oj jijluk juts'in yuj ja
yajni sta'a ja yintil ja iximi oj kumxuk juts'in ja' yuj
yila st'ilanil oj jijluk t'unuk b'a oj ek'uk ja

syajtikili. Ya kulan sk'ujol yuj ja tuk smoji jelto najat jakume, b'a'ani b'a jun yal b'ej, smuts'u ja sati' sok och swayel.

Ja ye'ni yala juts'in ita oj jijluk, pe ja sjijleli alb'i jitsan lek juts'in masan och k'ik'b'uk, sok mini t'un yila ke ja sneji kanel b'a'an b'a yoj b'ej. Ja toji mi xsak'wi, sok ja'xa ja tuk yal chan ma' mi xb'ob' jujpuki ti' ek'ye b'ejyel tiwi pe yuj ja k'ik' k'inali mi xyilawe yi ja sneji sok sb'atalane kani.

Yuj ja wa'n b'atalajeli, ja' yuj ya' sb'aj ja jun k'ujol Toji sok tan jom olom k'e'i sk'ela ja sneji sok kechan xta jun sk'uk'mal tey-a. Tan aytikto swayel sok mi sna'a jasunk'a wa'n ek'eli jul sk'ujol oj wajuk ja b'a sle'jel ja yintil ja iximi b'a ja'chuk ja tuk yal chani oj yil-e jastal mi xiwi sok mi' oj yil-e jastal t'asanxa ek' ja sneji.

Ja'xa ja tuk yal chani k'otye'ta ja b'a luwari b'a yi'oj lek yajlel yuj ja k'ak'i. Jitsan lek xiwela sb'aj oj tsikuke; ja'xa ja inat b'a iximi mito ma' ya'oj eluk yuj ja pimil tab'i smusunej el ja yaljol iximi.

Ja'xa ja yal chan dsyuj cham k'ujolxa wa'n ek' jujpel, yuj ja wani sk'ana oj sta' b'a'y ja alajaltiki. Ja'xa jawi, cho sta'a sb'aje, ja chab' yal chan iti' pe ja wewo ja' spaka ajnel ja toji yuj ja yila janek' ja yajlel ja k'ak'i sok ek' sk'ujol

ke ja iximi mi' mas t'ilanuk yuj ja sak'anali, ja' yuj stulu jun pilan inat sb'a mi' oj tsikuk.

Ja' yuj, ja toj juupi b'a ts'unan ja poch patik pixi, b'a mito jel pimuk ja k'ak'i sok ya eluk ja inati. Ja'xa ja dsyuj, mi' spensara'an ta oj tsik ja swech'i yuj ja st'ilanil yila oj sta' ja yintil ja iximi; ja' yuj a'nima jelxa yi'oj, sta'a k'ot ja alaji sok stujlan k'en sok ja sini' jujuntik sat ixim.

Ja'xa ja toji sk'an mok sk'ane waj sk'umuk ja dsyuji b'a oj yalyab' jastal cham yila ja jas sk'u'lani. Pe ay jas ek'el cham yiljel, schab'il yal chan yilawe ke ay jas ek'el sb'aje; ja sat ja toji k'ik' ajyi sok ya'axb'i jastal yelaw ja pix sta'a yintili, ja'xa ja dsyuj sakal k'ik' kan ja swech'i sok ja sati chakb'i, yuj ja jel smojo ja k'ak'i.

Ja CHa'ak sok ja tuktukil yal chani jel stoyowe ja dsyuji, ja' yuj sle'awe jastal oj ya'we yi jun sts'akol. Sok ja ye'n ja toji yuj ja jastal el sk'ixweli yala oj a'xuk yi jun jas oj b'ob' sk'u'luk.

Ja juts'in jawi kan kulan ke ja yal chan dsyuj oj nolb'anuk b'a chikan ma' soj sok oj talnajuk yi ja snolob'i masan xpojki ja yal yali.

Jel sk'anawe yi ts'akatal ja yal chan iti' yuj ja mi' jak sxiweli.

Ja tuk yal chani lek yab'ye, ja' yuj ja yal chan dsyuj mi xcham sk'ujol oj sk'u'l soj sok mi' oj stalna snolob'. Kechan wa x-ok'i ja yajni wa sk'ana jun soj chani ja'xa ja ma' sb'aji ya'unej lek sk'ujol ja lo'il sjak'uneji. Yuj ja wa sna'awe lek ja k'a'u jawi kol cham kan ja dsyuji b'a oj skoltan ja yaltsil jun wa'el wa xya ek' lek sak'anile ja yal chani sok jastal tuk chante', pe mas ja ke'ntiki.

Ma' sts'ijb'an b'a jk'umaltik: Alejandro Díaz Cruz

Ja Ju'un b'a sk'umajeli wa slokowa
oj ana' sb'aj tuktukil jmojtik, tuktukil
luwar sok jastal wa x-ek' jsak'aniltik
ts'ijb'anub'al b'a jun yaljel b'a oj
ana' sb'aj tuktukil sat k'inal kechan
sok ja sk'umajel ja ju'uni.

El Libro de lecturas es un material
que le invita a conocer diferentes
personas, lugares y culturas por
medio de cuentos, leyendas y
narraciones, con la intención de que
descubra diferentes mundos solo con
la lectura.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

SK'EPJEL K'EB'UB'AL
DISTRIBUCIÓN GRATUITA

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.